

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فصلنامه علمی تخصصی
رهافت فرهنگ دینی

سال پنجم - شماره نوزدهم و بیستم - پاییز و زمستان ۱۴۰۱

صاحب امتیاز: آستان مقدس حضرت احمد بن موسی کاظم شاه چراغ^(ع)

مدیر مسئول: دکتر محمدرضا محمدجانی

سر دبیر: دکتر سید احمد رضا دستغیب

مدیر داخلی: لیلا موسوی

اعضای هیأت تحریریه:

محمد برکت (استاد حوزه و رییس حوزه علمیه ولی عصر^(ع))

محمد مهدی جاوید (استاد حوزه و معاون پژوهشی حوزه علمیه رضویه)

قاسم کاکایی (استاد دانشگاه شیراز)

داریوش بوستانی (دانشیار دانشگاه شهید باهنر کرمان)

محمدرضا محمدجانی (استادیار دانشگاه آزاد اسلامی شیراز)

مجوز انتشار این فصلنامه به شماره ثبت ۸۱۰۵۸ در تاریخ ۱۳۹۶/۱۱/۱۶ از سوی معاونت امور مطبوعاتی و اطلاع رسانی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی صادر گردیده و در سایت e-rasaneh.ir قابل مشاهده است

نشانی: شیراز - آستان مقدس حضرت احمد بن موسی کاظم شاه چراغ^(ع) - مرکز پژوهش‌های آستان مقدس

تلفن: ۰۷۱۳۲۱۳۱۳۴۱ - پست الکترونیکی: farhangedini@shahecheragh.ir

آدرس سایت: <https://www.farhangedini.ir>

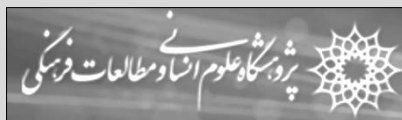
چاپ و صحافی: پورسهراب

مسئولیت صحت و سقم مطالب مقالات به لحاظ علمی و حقوقی و مسئولیت آراء و نظرات ارائه شده به عهده نویسنده مسئول مکاتبات است و چاپ مقاله به معنی تأیید تمام و یا بخشی از مطالب آن نیست.

پایگاه‌های نمایه کننده:

مرکز منطقه‌ای اطلاع رسانی علوم و فناوری

پرتال جامع علوم انسانی

پایگاه مجلات تخصصی نور

بانک اطلاعات نشریات کشور

پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی

مرجع دانش (سیویلیکا) مقالات علمی کنفرانس و ژورنال

راهنمای تهیه و ارسال مقالات

مقاله باید در سطح علمی- پژوهشی باشد.

مقاله حاصل مطالعات، تجربه‌ها و تحقیقات نویسنده (یا نویسندگان) باشد.

مقاله ارسالی نباید قبلاً برای هیچ یک از نشریات (داخلی یا خارجی) ارسال و یا چاپ شده باشد.

حجم مقاله ارسالی با منابع، جداول و شکل‌ها باید حداکثر ۲۰ صفحه باشد.

فاصله خطوط باید به اندازه ۱/۱۵ باشد.

مقاله با استفاده از نرم افزار Word (ویرایش‌های ۲۰۰۷ و ۲۰۱۰) نوشته شود. برای متن فارسی از قلم B

Mitra با فونت ۱۳ و برای متن انگلیسی از قلم Times New Roman و فونت ۱۲ مطابق با معیارهای

مندرج در این راهنما ارسال شود.

اسامی نویسندگان در فایل ارسالی مقاله درج نشود و به صورت جداگانه ارسال گردد.

کلیه فرمول‌ها فقط با نرم افزار Word تایپ شده باشد. تمامی جداول، منحنی‌ها، شکل‌ها و نمودار سیاه

و سفید، دقیق، روشن و اصل باشند. جداول و نمودار به صورت کاملاً فارسی باشد. نمودارها به صورت

عکس نباشد (اصل و روشن باشد) و عناوین افقی و عمودی نمودارها فقط فارسی نوشته شود. کلیه

تصاویر باید با رزولوشن ۳۰۰ dpi، فرمت jpg و با کیفیت قابل چاپ باشد. کلیه جداول و نمودارها به صورت

مسلسل شماره‌گذاری و با درج مشخصات و مأخذ آن‌ها در بالای جدول یا نمودار تنظیم گردد. شماره

جدول باید در متن مقاله باشد.

ساختار مقاله به صورت زیر تنظیم شود:

عنوان مقاله.

چکیده مقاله: شامل موضوع، چارچوب نظری، روش‌شناسی تحقیق و نتایج مقاله به صورت فشرده، بین

۱۵۰ تا ۳۰۰ کلمه باشد.

بلافاصله پس از چکیده (فارسی)، فهرستی از «واژگان کلیدی» اضافه شود. کوشش شود در این فهرست

صرفاً «واژگان» اصلی مقاله نوشته شود و تعداد آن‌ها به طور معمول ۷ تا ۳ مفهوم است.

مقدمه: شامل تعریف موضوع، طرح مسئله و بیان اهداف و ضرورت انجام تحقیق.

بررسی پیشینه: تحقیقات پیشین، موضوع و چارچوب نظری و طرح پرسش‌ها/یا فرضیات تحقیق.

متن اصلی: باید موضوع به طور روشن تحلیل شود که می‌تواند شامل اجزای زیر باشد: روش‌شناسی، ارائه

یافته‌ها، تجزیه و تحلیل و تفسیر آن‌ها.

خلاصه و نتیجه‌گیری.

فهرست منابع فارسی و انگلیسی:

برای ارجاع و فهرست دهی از استاندارد APA استفاده شود. ارجاعات در متن مقاله داخل پرانتز به صورت (نام خانوادگی، سال: صفحه) آورده شود. در متن مقاله طبق اصول APA، زمانیکه نام یک نویسنده (خارجی) را برای اولین بار ذکر می‌کنید، عنوان لاتین آن را پانویس کنید. اگر نویسنده دارای همکار است (تا چهار نفر) عنوان خانوادگی آن‌ها را نوشته و آن‌ها را پانویس کنید. در صورتی که تعداد آن‌ها با نویسنده از پنج نفر به بالا می‌باشد، نام نویسنده را نوشته و سپس از واژه‌ی همکاران استفاده کنید؛

در ذکر منابع از الگوی زیر استفاده شود:

فهرست منابع جداگانه به ترتیب حروف الفبا (ابتدا فارسی و سپس انگلیسی) آورده شود و از تکرار منابع خودداری گردد

کتاب تألیف شده: نام خانوادگی، نام (سال نشر). نام کتاب. محل نشر: ناشر.

مقاله: نام خانوادگی، نام، نام، نام خانوادگی (سال نشر). عنوان مقاله. نام نشریه، دوره یا جلد، (شماره‌ی نشریه): شماره صفحات مقاله. رفرنس به صورت کامل همراه با ذکر شماره و سال انتشار و شماره صفحه باشد و از نوشتن لفظ «و دیگران» در رفرنس فارسی و موارد مشابه در رفرنس لاتین خودداری شود. کتاب ترجمه شده: نام خانوادگی، نام نویسنده (سال تألیف). نام کتاب به فارسی. نام و نام خانوادگی مترجم. محل نشر: نام ناشر.

مجموعه مقالات: نام خانوادگی، نام (سال نشر). عنوان مقاله. نام و نام خانوادگی (گردآورنده). عنوان مجموعه مقالات. سال، شماره صفحات
یادداشت‌ها به صورت پاورقی آورده شود.

تذکر

مقاله ارسالی باید پس از ثبت نام نویسنده در سایت فصلنامه، از طریق سامانه موجود ارسال گردد. مقالات رسیده توسط داوران مجله مورد ارزیابی قرار گرفته و پذیرش نهایی منوط به موافقت سردبیر و هیأت تحریریه فصلنامه رهیافت فرهنگ دینی است. پس از دریافت و بررسی مقالات، نتیجه داوری و ارزیابی مقاله، در سامانه و به صورت الکترونیکی به اطلاع نویسنده/ نویسندگان محترم خواهد رسید. هیأت تحریریه مجله در ویرایش مقالات آزاد است. مقاله‌های ارسالی برگشت داده نمی‌شود. فصلنامه از پذیرش مقالاتی که بر اساس معیارهای ذکر شده تنظیم نشده باشد، معذور است.

فهرست مقالات

- ارزیابی نگرش زائران حرم مطهر حضرت احمد بن موسی الکاظم شاهچراغ (ع) به سنت حسنه وقف..... ۶
محمدرضا اماتی، ندا مرحمتی و بهنام جمشیدی سلوکلو
- مطالعه مفهوم کثرت به وحدت در آیین کاری حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع) ۳۹
الهه رعیتی
- بررسی استانداردهای طراحی کتابخانه‌های تخصصی ذیل کتابخانه‌های عمومی، مطالعه‌ی موردی: کتابخانه‌ی حضرت شاهچراغ (ع)..... ۵۹
زهرا نعمت‌الهی
- ارزیابی تولیدات علمی و ترسیم شبکه مفهومی «سبک زندگی اسلامی» در پایگاه اسکوپوس..... ۷۴
لیلا موسوی و زهرا مقصودی
- ظاهر و باطن نگاه از نگاه قرآن..... ۹۲
مرتضی قاسمی
- مروت خادم یا الگوی رفتاری خادمان؛ با تأکید بر خادمان بارگاه حضرت احمد بن موسی (ع)..... ۱۱۵
فرامرز فخر معانی

ارزیابی نگرش زائران حرم مطهر حضرت احمد بن موسی الکاظم شاهچراغ (ع) به سنت حسنه وقف

محمد رضا امانی^۱، ندا مرحمتی^۲ و بهنام جمشیدی سلوکلو^۳

چکیده

سنت حسنه‌ی وقف به عنوان یکی از میراث‌های ارزشمند دین مبین اسلام همواره مورد توجه ایرانیان بوده است. این حال به نظر می‌رسد پژوهش‌های کمی در خصوص این سنت ارزشمند، انجام شده است. هدف از انجام این پژوهش، ارزیابی نگرش زائران حرم مطهر احمد بن موسی الکاظم شاهچراغ (ع) نسبت به سنت حسنه‌ی وقف بود. در این پژوهش که به روش پیمایش و با استفاده از پرسشنامه انجام شد، تعداد ۱۳۷ نفر از زائران (۹۴ نفر زن با میانگین سنی ۳۱/۰۷ سال و ۴۲ نفر مرد با میانگین سنی ۳۸/۲۳ سال) از طریق نمونه‌گیری در دسترس انتخاب و مورد بررسی قرار گرفتند. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش‌های آمار توصیفی و استنباطی (آزمون تی تک‌نمونه‌ای) حاکی از آن بود که در بین زائران، نگرش مثبتی نسبت به وقف وجود دارد. همچنین بررسی اولویت‌های زائران جهت اختصاص درآمد وقف حاکی از آن بود که کمک به محرومین، نیازمندان و ایام، احداث مدرسه، کمک به مدرسه و کمک به زوج‌های جوان (ازدواج، اشتغال، تأمین جهیزیه، مسکن و نظایر آن) به ترتیب اولویت بیشتری برای زائران دارد. در بررسی راهکارهای افزایش گرایش به سنت وقف نیز، افزایش آگاهی از اثرات دنیوی و اخروی وقف، پخش سریال‌ها و برنامه‌های تلویزیونی در ارتباط با وقف، تشکیل انجمن‌های واقفین و تجلیل و قدردانی از واقفین، از جمله پیشنهاد‌های زائران بوده است. در مجموع یافته‌های پژوهش مؤید آن بود که نگرش زائران نسبت به وقف مثبت است؛ با این حال آگاهی‌بخشی بیشتر می‌تواند موجب افزایش گرایش به وقف شود.

واژگان کلیدی: نگرش، وقف، راهکارهای افزایش گرایش به وقف، آستان مقدس احمد بن موسی (ع)، زائران.

^۱ - کارشناس ارشد علوم سیاسی دانشگاه خوارزمی؛ پست الکترونیکی: msn_۲۳۶@yahoo.com (نویسنده مسئول).

^۲ - کارشناس ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه شیراز.

^۳ - دکتری روان‌شناسی تربیتی دانشگاه شیراز، پژوهشگر آستان مقدس حضرت احمد بن موسی الکاظم شاهچراغ (ع).

مقدمه

فرهنگ و تمدن اسلامی و عناصر تشکیل دهنده آن به گونه‌ای است که در صورت شناخت عمیق و همه‌جانبه آن‌ها می‌توان راه‌کارهای توسعه و پیشرفت معنوی و مادی جامعه بشری را در تعلیم حیات بخش این فرهنگ الهی جستجو کرد.

یکی از برترین آموزه‌های عملی اسلام که در ارتباط با دیگران است، سنت حسنه‌ی وقف است. وقف از باسابقه‌ترین میراث‌های ارزشمند اسلامی است و به عنوان یکی از موثرترین راه‌های همیاری در طول تاریخ، همواره پشتوانه اقتصادی انسان در جوامع بشری بوده است (صفایی پور، ۱۳۸۳: ۱۲). وقف از انواع امورخیریه و داوطلبانه است که برای برخوردار کردن دیگران از اموال شخصی توانمندان که درحقیقت، نوعی تعدیل ثروت و توزیع درآمد است، به وجود آمده است (ناصحی و شادپی، ۱۳۸۷: ۱۵۸) و از صدر اسلام تاکنون در همه جوامع اسلامی مورد توجه بوده و به عنوان بارزترین مصداق نیکوکاری، رونقی بسیار داشته است؛ تا آنجا که به تدریج، یکی از بزرگترین منابع گسترش رفاه اجتماعی و رفع فقر در سایه‌ی نشر و تدریج فرهنگ اسلامی محسوب می‌شود (صفایی پور، ۱۳۸۳: ۱۲) و علیرغم همه نوسان‌ها و دگرگونی‌ها، آثار بسیار ارزشمند و مؤثری در زمینه‌های گوناگون فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و ... بر جای گذاشته است (صفایی پور، ۱۳۸۳: ۱۲).

توصیه به داشتن روحیه انفاق، احسان، ایثار، تعاون، فداکاری، نعدوستی، همیاری و ایجاد صدقات جاریه، در قالب سنت حسنه وقف، یکی از عناصر مهم و تأثیرگذار فرهنگ و تمدن اسلامی است (بمانیان، ۱۳۸۷: ۶۰). در واقع وقف یکی از ارزش‌های والای انسانی است که تحت تأثیر جهان‌بینی دینی و مذهبی اسلام به وجود آمده و کارکردهای اجتماعی و اقتصادی مهم و متعددی در زندگی افراد و جوامع دارد.

وقف در ایجاد زمینه‌های توسعه می‌تواند نقش مهمی ایفا کند؛ چرا که قادر است توده‌های کم‌برخوردار از درآمدهای جامعه را با توزیع مجدد و داوطلبانه‌ی منابع، بهره‌مند سازد و فرصت و قدرت اندیشیدن، درک منافع بلند مدت جامعه و در نتیجه هم‌سویی با برنامه‌های توسعه را در آن‌ها ایجاد کند (صحرانورد و اسدی، ۱۳۹۰: ۶۴۰).

سنت حسنه وقف علاوه بر تزکیه نفس انسانی و ایجاد توازن اقتصادی و تعدیل ثروت در بین جامعه، سبب تسکین آلام بشری، تقویت روح همبستگی و سازندگی در جامعه نیز می‌شود. دین اسلام پاسخی به ندای فطرت پاک انسانی است و توانایی‌های بالقوه انسان را به سمت فعلیت پیش می‌برد. از این رو پیامبر اسلام (ص) و ائمه معصومین (ع) بر انفاق و صدقه جاریه تأکید ویژه‌ای داشته‌اند (سلیمی فر، ۱۳۷۰: ۵۲).

امام خمینی (ره) بنیانگذار انقلاب اسلامی در مورد ضرورت وقف، به لحاظ سازندگی و همیاری این چنین می‌فرماید: «اگر تبلیغات دولت رایج شود، خواهید دید که از همین نذور و وصیت وقوف چه خدمت‌هایی به کشور و مردم می‌شود و بی‌شک نیمی از اداره کشور از اینگونه چیزها می‌چرخد». (سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۶۴)

از آنجا که وقف یک سنت حسنه و یکی از افتخارات فرهنگ غنی اسلام و یکی از اهرم‌های مؤثر اعتقادی و فرهنگی برای جبران نارسایی‌ها و نیازمندی‌های جامعه در ابعاد مختلف محسوب می‌شود، ضرورت دارد با شناخت دیدگاه‌های مردم در این رابطه، برای ترویج این عمل پسندیده و ارزشمند در جامعه برنامه‌ریزی و تلاش‌های بیشتری صورت گیرد و به این ترتیب خیرخواهی و دیگر محوری جایگزین سودجویی و خودخواهی شود، تکاثر و تفاخر از میان برود و صدقات جاریه و باقیات الصالحات به جای آن بنشینند. در اینصورت، جامعه به کمال و سعادت خواهد رسید و آینده‌ای روشن و درخشان در پیش رو خواهد داشت.

در استان فارس موقوفات متنوعی وجود دارد و بیش از یک سوم شهر شیراز موقوفه است که بالغ بر ۲۰۰ هزار موقوفه‌ی متصرفی و غیر متصرفی می‌شود (خبرگزاری مهر). به علاوه حضور بارگاه مقدس حضرت احمد بن موسی (ع)، این شهر را به مأمن و ملجی برای نیازمندان به درگاه حق نموده است و شیراز همه ساله شاهد حضور زائران بی‌شماری از سراسر کشور و دیگر کشورها است. با توجه به اینکه وقف موضوعی مسبوق به سابقه در شهر شیراز و در میان شهروندان شیرازی است، مصاحبه با زائران این آستان مقدس که از اقصی نقاط مختلف کشور هستند؛ می‌تواند دیدگاه جامع‌تری را نسبت به نگرش افراد به موضوع وقف فراهم کند و گام مهم و مؤثری در افزایش آگاهی نسبت به این موضوع باشد.

بدین منظور در پژوهش حاضر با نظرسنجی از زائران آستان مقدس احمدبن موسی الکاظم شاهچراغ (ع)، به ارزیابی نگرش آنان نسبت به سنت حسنه وقف پرداخته شد.

وقف و جایگاه آن در قرآن و احادیث

همان طور که از لغت وقف بر می آید، وقف به معنای متوقف کردن و در اصطلاح به معنای تحسین الاصل و تسبیل المنفعه یعنی حبس کردن اصل مال و آزاد گذاردن منفعت آن است (بینی، ۱۳۱۷.ه.ق؛ شهید اول، ۱۳۶۸؛ هندی، ۱۴۰۹.ه.ق. و محقق حلی، ۱۴۰۳.ه.ق.) میرهاشمی و سرهنگیان آن را به معنای ایستادن، نگهداشتن، توقف، به حالت ایستاده ماندن و آرام گرفتن، حبس کردن و منحصر کردن چیزی برای استفاده کسی می دانند (میرهاشمی و سرهنگیان، ۱۳۹۳).

در ماده ۵۵ قانون مدنی آمده است وقف عبارت است از این که عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود (پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۲؛ بشیری، رحیم پور، زمانی، رجایی و باقری، ۱۳۹۰)، منظور از حبس، نگاه داشتن عین مال از نقل و انتقال و همچنین از تصرفاتی که موجب تلف عین گردد؛ زیرا مقصود از وقف، انتفاع همیشگی موقوف علیهم از مال موقوفه است و بدین جهت هم آن را وقف گفته اند. منظور از تسبیل منافع، واگذاری منافع در راه خداوند و امور خیریه و اجتماعی می باشد (غیور باغبانی و همکاران، ۱۳۹۴).

جمع این واژه اوقاف است. به مال و زمین وقف شده، موقوفه گفته می شود (صادقی گلدر، ۱۳۸۵: ۱۱). وقف از جمله عقود معینی است که در فقه امامیه، از اعتبار خاصی برخوردار است (ابراهیم حسن، ۱۴۲۲: ۳۴).

تعریف اقتصادی وقف را می توان تغییر در کاربرد منابع، از بهره برداری فردی به بهره مندی اجتماعی برای نسل حاضر و نسل های آینده به شمار آورد که خدمات و یا منافع آن مورد استفاده افراد زیادی قرار می گیرد. از این رو توسعه ی وقف به عنوان نهادی خصوصی (غیر دولتی) در اقتصاد اسلامی، از یک طرف موجب افزایش پس انداز و کاهش مصرف بوده و از طرف دیگر این پس اندازها می تواند در نهایت به سرمایه تبدیل شود (مصباحی مقدم و همکاران، ۱۳۹۰: ۹۹).

طبق آیات قرآن کریم و روایات اسلامی، وقف یکی از با ارزش‌ترین و نیکوترین مؤلفه‌های احسان و انفاق در راه خدا و خلق الله است. اگرچه در قرآن؛ کلام آسمانی بطور صریح و واضح از واژه وقف نام برده نشده است ولی در آیات متعدد تحت واژگان و عناوینی چون احسان، انفاق، صدقه، برّ و خیر، مکرراً یاد شده است که همگی آنان دلالت بر واژه‌ی وقف دارند و به همین منظور خداوند در قرآن مجید بطور شفاف و گویا در این مورد می‌فرماید: «لَنْ تَأْلَوْا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ؛ شما هرگز به مقام نیکوکاران و خا‌صان خدا نخواهید رسید مگر آنکه از آنچه دوست می‌دارید و بسیار محبوب است؛ در راه خدا انفاق کنید و هرآنچه انفاق کنید خدا بر آن آگاه است» (سوره آل عمران، آیه ۹۲).

یکی از مصادیق بارز و مسلم «جهاد با مال در راه خدا» تلاش در جهت وقف است که خداوند در قرآن تحت انفاق از آن این چنین یاد می‌کند «یا ایها الذین آمنوا انفقوا من طیبات ما کسبتم و مما اخرجنا لکم من الارض و لا تیمموا الخبیث»؛ ای اهل ایمان انفاق کنید از بهترین آن چه از راه کسب و تجارت بدست آوردید و از آنچه برای شما از زمین می‌رویانیم و بدها را برای انفاق معین نکنید (سوره بقره، آیه ۱۶۷).

بنابراین عامل وقف به سبب برکات فردی و اجتماعی و اثرات سازندگی و همیاری در جامعه در نزد پروردگار نیز از کارهای فوق العاده حسنه به حساب می‌آید و علاوه بر آیات فوق در سوره بقره آیات ۲۵۴، ۲۶۲ و ۲۶۶، سوره نحل آیه ۹۶، سوره کهف آیه ۴۶، سوره مومنون آیه ۶۱ و دیگر سوره‌ها و آیات نیز بدان اشاره شده است، که در همگی این آیات خداوند مردم را به احسان، انفاق، تعجیل و سبقت گرفتن در راه خیرات دعوت کرده است که هرکدام از این واژگان از مصادیق و مظاهر وقف محسوب می‌شوند (مهرافزون و دارایش، ۱۳۹۲: ۱۰۲).

از پیامبر اکرم (ص) به عنوان اولین واقف در اسلام یاد شده است (میر احمدی، ۱۳۷۱: ۴۸-۲۹). وقف در تاریخ اسلام ۱۴ قرن سابقه دارد که البته در صدر اسلام صدقه جاریه نام داشته و برگرفته از حدیثی است که از پیغمبر اسلام (ص) نقل شده است: بهترین یادگار و میراثی که انسان از خود به جای می‌گذارد؛ سه چیز است: وقف، دانش و فرزند نیکو (سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، ۱۳۶۴: ۴-۵). فقهای اسلامی معتقدند که: همه زمینها به الله تعلق دارد و از طریق ذات باری تعالی است که به جامعه‌ی اسلامی حسب ضرورت به امانت سپرده

می‌شود (افشار، ۱۳۸۳: ۲۳) همچنین ایشان می‌فرمایند: «بهشت متعلق به توبه کاران است و رحمت متعلق به وقف گذار است»: (پاینده، ۱۳۵۶: ۲۸۰).

امام صادق(ع) همچنین در مورد وقف به لحاظ احسان و نیکوکاری این چنین می‌فرماید: آدمی پس از مرگش ثوابی نمی‌برد مگر از سه خصلت: صدقه ای که در زمان حیاتش جاری کرده باشد و بعد از مرگش همچنان در جریان باشد، سنت نیکویی که بنا نهاده و پس از مرگش طبق آن عمل شود و فرزند نیکویی که برایش دعا کند» (امام خمینی، ۱۴۲۴: ۵۵، ج ۲).

بررسی کنش‌های خیرخواهانه در سایر فرهنگ‌ها

شواهد نظری و تجربی نشان می‌دهند، کنش‌های خیرخواهانه‌ی انسان‌ها تا حدود زیادی ریشه در باورها و اعتقادات شهروندان دارد و باورهای فرهنگی و اجتماعی در گرایش‌های نوع دوستی و رفتارهای داوطلبانه و نیکوکارانه‌ی شهروندان مؤثر است. برگر^۱ معتقد است شهروندان با اعتقادات مذهبی قوی در مقایسه با سایرین، مشارکت بیشتری در فعالیت‌های خیریه و کمک به قشرهای آسیب‌پذیر و نیازمند داشته‌اند (برگر، ۲۰۰۶: ۱۳۱).

اولین بار آیزن (۱۹۸۵) به اندازه‌گیری مستقیم نگرش‌ها، هنجارهای ذهنی، عوامل مؤثر بر روی رفتار یک فرد و کنترل رفتاری ادراک شده پرداخت. این مدل، شامل اندازه‌گیری غیرمستقیم نگرش‌ها، هنجارهای ذهنی و کنترل رفتاری درک شده نیز هست (اسمار کلا^۲، ۲۰۰۸؛ جلیل‌وند و سمیعی ۲۰۱۲). بر مبنای این نظریه، عمل انسان با سه عامل هدایت می‌شود: عقایدی در مورد عواقب احتمالی رفتار (نگرش فرد)، عقایدی در مورد انتظارهای بهنجار از دیگران (هنجاری ذهنی) و عقایدی در مورد حضور عواملی که ممکن است بر اجرای رفتار اثرگذار باشند (کنترل رفتار ادراک شده) (هرايز و آيزن^۳، ۲۰۰۱؛ علم و سیوتی^۴، ۲۰۱۱).

هم چنین وانگ و گرادی بر این باورند که باورهای مذهبی از عوامل تعیین‌کننده‌ی کنش‌های داوطلبانه و افزایش کمک‌های خیریه و بشردوستانه است. شهروندان معتقد به

^۱ - Berger

^۲ - Smarkola.

^۳ -Hrubes& Ajzen

^۴ - Alam & Sayuti

باورهای مذهبی تمایل بیشتری دارند تا کمک‌های خیریه‌شان را در اختیار قشرهای آسیب‌پذیر و معلولان قرار دهند (وانگ و گرادی ۱، ۲۰۰۸: ۳۹).

علاوه بر این، سالمون در یک بررسی تطبیقی، معتقد است که مکتب اسلام نسبت به بسیاری از مکاتب دینی دیگر، اهمیت زیادی به فعالیت‌های نوع دوستی و خیریه می‌دهد (سالمون ۲، ۱۹۹۷: ۶).

تحقیقات پیشین

در رابطه با موضوع وقف، پژوهش‌های مختلفی انجام گرفته است که از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

غیور باغبانی، بهبودی و مرکزی امیدوار (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان "بررسی عوامل مؤثر بر تمایل رفتاری مردم مشهد نسبت به سنت وقف" به صورت پیمایشی به سنجش تمایل رفتاری با استفاده از مدل رفتار برنامه‌ریزی شده آیزن (۱۹۷۵) می‌پردازند. نتایج نشان دادند که نگرش کلی، هنجارذهنی و کنترل رفتاری ادراک شده‌ی شهروندان منطقه ثامن به طور معنی‌داری با تمایل رفتاریشان نسبت به سنت حسنه وقف در ارتباط است. در نهایت مشخص شد که سه مؤلفه نگرش، هنجارذهنی و کنترل رفتار ادراک شده ۵۵ درصد از تغییرپذیری تمایل رفتاری را تبیین می‌کند.

پور احمد و همکاران (۱۳۹۲) در پژوهشی به بررسی تأثیر وقف در توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کالبدی شهر لالچین پرداخته‌اند. برای این منظور از روش پیمایشی استفاده شده است. ابزار جمع‌آوری اطلاعات، پرسشنامه و مصاحبه نیمه ساختارمند بوده است. نتایج نشان داد که وقفی بودن شهر لالچین و اراضی آن علاوه بر این که در توسعه آن نقش مثبتی نداشته، آثار منفی گوناگونی از جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کالبدی در بر داشته است. بر اساس پاسخ مردم، وقف شهر و اراضی آن در تمام زمینه‌ها آثار منفی داشته و در واقع فرضیه تحقیق، که متشکل از ۲۴ سؤال یا فرضیه فرعی بود، مورد تأیید قرار گرفته است.

^۱ - Wang and Graddy

^۲ - Salamon

مهر افزون و دارایش (۱۳۹۲) پژوهشی با عنوان «تبیین نقش خدمات وقف در توسعه‌ی شهر اصفهان» به روش پژوهشی و توصیفی براساس مدل ماتریس SWOT انجام داده‌اند. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که فرآیند وقف علاوه بر آثار و کارکردهای مذهبی، آموزشی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی، آثار جغرافیایی مهمی به لحاظ توسعه شهری و روستایی جهت رفاه اجتماعی و خدمات رسانی با خود به همراه داشته است و اراضی و مکان‌های وقفی در شهرهای اسلامی ایران به ویژه شهر اصفهان در دوره‌های تاریخی گذشته و معاصر نقش مؤثر و تعیین کننده‌ای در توسعه اجتماعی و اقتصادی داشته است.

گنجی، نیازی و احسانی راد (۱۳۹۳) به بررسی عوامل مؤثر بر مشارکت مردم در امور خیریه به ویژه وقف پرداخته‌اند. روش تحقیق در این پژوهش، پیمایشی بوده و حجم نمونه ۲۶۳ نفر از شهروندان کاشانی ۳۴ سال به بالا را شامل می‌شود که به شیوه‌ی نمونه‌گیری سهمیه‌ای در نواحی تعیین شده، مورد بررسی قرار گرفته‌اند. ابزار سنجش، پرسش نامه بوده و برای واری‌روایی، از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است. یافته‌های این پژوهش رابطه‌ی معنادار و مستقیم بین متغیرهای دین داری، عدالت خواهی، انسجام اجتماعی، اعتماد اجتماعی، تعلق و تعهد اجتماعی با مشارکت در امور خیریه و وقف را نشان داده‌اند. به این معنی که هر چه آن عوامل در بین مردم قوی تر باشند، مشارکت مردم در نیکوکاری و به طور خاص وقف نیز بیشتر می‌شود.

صفایی پور و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهشی به بررسی و ارزیابی تأثیر وقف بر توسعه‌ی اقتصادی منطقه ۱ شهر اهواز پرداختند. حجم نمونه‌ی مورد مطالعه ۳۲۰ نفر بوده که مورد پرسشگری قرار گرفته‌اند؛ در این پژوهش با تعیین شاخص‌های اشتغال، عدالت اجتماعی، امنیت، خدمات دولت، جریان پول و کالا و تشکیل سرمایه و بررسی تأثیر این شاخص‌ها بر نهاد وقف، نشان داده شد که تأثیر وقف در اولویت اول منطقه ۱ شهر اهواز بر تشکیل سرمایه و تأمین اجتماعی و در اولویت آخر بر جریان کالا و پول و شاخص امنیت اقتصادی است. نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل یافته‌ها، حاکی از این است که عامل وقف بر توسعه اقتصادی منطقه اثر زیادی داشته است.

کلانتری، صالحی و رستمی (۱۳۸۹) در پژوهشی به بررسی نقش تاریخی وقف در شکل‌گیری و توسعه‌ی فضاهای کالبدی شهرهای ایرانی - اسلامی به ویژه اصفهان پرداختند. هدف آنان از این مقاله ارزیابی میزان تأثیر گذاری وقف در توسعه فضاهای کالبدی شهرهای ایران با تأکید بر شهر اصفهان بود. نتایج تحقیق نشان داد که اراضی وقفی در شهرهای ایران اسلامی، به ویژه شهر اصفهان، موجب گرایش به توسعه‌ی افقی بوده و این گرایش از محل زمین‌های وقفی به سمت پیرامون شهر کمتر شده است. اراضی وقفی در توسعه‌ی فیزیکی شهر تأثیر گذار بوده و خود نیز در جریان توسعه‌ی فیزیکی شهر، از حالت اولیه خود خارج شده و به بافت شهری تبدیل گشته‌اند. بنابراین می‌توان تأثیر گذاری اراضی وقفی و توسعه‌ی فیزیکی شهر را امری دو طرفه دانست.

آنچه که با بررسی پژوهش‌های انجام شده می‌توان دریافت این است که علیرغم پژوهش‌های بسیاری که در ارتباط با موضوع وقف، احکام حقوقی وقف و یا تأثیر وقف بر توسعه‌ی شهری یا اماکن مختلف انجام شده است (سید حسینی و سالاری، ۱۳۹۵؛ جهانیان، ۱۳۹۵؛ عسکری و بغدادی، ۱۳۹۴؛ رضایی و همکاران، ۱۳۹۲؛ طباطبایی و پرینیان جوی، ۱۳۹۲ و احمدی، ۱۳۹۱). با این حال به نظر می‌رسد پژوهش‌های انجام شده پیرامون نگرش نسبت به وقف تناسبی با اهمیت موضوع وقف ندارد و ناکافی به نظر می‌رسد. از این رو در این پژوهش به بررسی نگرش پاسخگویان در رابطه با موضوع وقف پرداخته شده است. این پژوهش جهت بررسی سؤالات زیر انجام شد:

اولویت‌های زائران جهت اختصاص درآمد حاصل از وقف کدام است؟

نگرش زائران نسبت به وقف چگونه است؟

راهکارهای افزایش گرایش زائران به سنت حسنه وقف کدام است؟

روش پژوهش

این پژوهش به صورت پیمایشی و به روش نظرسنجی انجام شد. بدین منظور از بین کلیه زائرانی که در سال ۱۳۹۸ به قصد زیارت به آستان مقدس احمدبن موسی الکاظم شاهچراغ (ع) مشرف شده بودند، ۱۳۷ نفر (۹۴ نفر زن با میانگین سنی ۳۱/۰۷ سال و ۴۲ نفر مرد با میانگین

سنی ۳۸/۲۳ سال) انتخاب شدند و پس از ارائه توضیحاتی در مورد هدف پژوهش، رضایت آن‌ها جهت همکاری و تکمیل پرسشنامه‌های مورد نیاز جلب شد. گردآوری اطلاعات به وسیله پرسشنامه محقق ساخته انجام شد که شامل متغیرهای جمعیت‌شناختی (۷ گویه شامل سن، جنسیت، وضعیت تأهل، میزان تحصیلات و نظایر آن) و متغیرهای مربوط به نگرش زائران به سنت حسنه وقف (۱۱ گویه) و راهکارهای افزایش گرایش به سنت وقف (۱۵ گویه) بود.

بررسی روایی پرسشنامه با استفاده از روش محتوایی انجام شد. بدین ترتیب که سه نفر از متخصصان حوزه روان‌سنجی و مطالعات دینی پرسشنامه را بازبینی نموده و کفایت آن را جهت سنجش نگرش نسبت به وقف و راهکارهای افزایش گرایش به وقف مورد تأیید قرار دادند. جهت بررسی پایایی پرسشنامه نیز ضریب همسانی درونی (آلفای کرونباخ) محاسبه شد که برای نگرش نسبت به وقف ضریب ۰/۸۰ و برای راهکارهای افزایش گرایش به وقف ۰/۷۹ به دست آمد و مؤید روایی و پایایی پرسشنامه بود.

پس از گردآوری اطلاعات مورد نیاز، نسبت به ورود داده‌ها در نرم افزار spss و تجزیه و تحلیل آن با استفاده از روش‌های آمار توصیفی (میانگین و انحراف استاندارد) و استنباطی (آزمون تی تک نمونه‌ای) اقدام شد.

یافته‌های پژوهش

توصیف نمونه پژوهش: جدول شماره ۱ تعداد و درصد پاسخگویان را بر حسب جنسیت و سن آنان نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، ۶۸/۹ درصد زائران انتخاب شده زن و ۳۱/۱ درصد زائران مرد بوده‌اند که از این تعداد ۴۵/۹ درصد زیر سن ۳۰ سال، ۴۵/۹ درصد ۳۰-۵۰ سال و ۸/۱ درصد بالای ۵۰ سال سن داشته‌اند. علاوه بر این میانگین سن زائران در نمونه انتخابی ۳۱/۰۷ سال (میانگین سن زائران زن) و ۳۸/۲۳ (میانگین سن زائران مرد) بوده‌است.

جدول ۱: فراوانی، درصد جنسیت و سن زائران

کل	جنسیت		سن	
	مرد	زن		
۶۲	۱۳	۴۹	فراوانی	زیر ۳۰ سال
۴۵/۹	۹/۶	۳۶/۳	درصد	
۶۲	۲۱	۴۱	فراوانی	۳۰-۵۰ سال
۴۵/۹	۱۵/۶	۳۰/۴	درصد	
۱۱	۸	۳	فراوانی	بالای ۵۰ سال
۸/۱	۵/۹	۲/۲	درصد	
۱۳۵	۴۲	۹۳	فراوانی	کل
۱۰۰	۳۱/۱	۶۸/۹	درصد	

جدول ۲ تعداد و درصد زائران را بر حسب وضعیت تأهل آنان را نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، ۳۱/۱ درصد زائران انتخاب شده مجرد و ۶۴/۴ درصد متأهل بوده‌اند.

جدول ۲: فراوانی، درصد و درصد تراکمی وضعیت تأهل زائران

وضعیت تأهل	تعداد	درصد	درصد تراکمی
مجرد	۴۲	۳۱/۱	۳۱/۱
متأهل	۸۷	۶۴/۴	۹۵/۶
سایر	۶	۴/۴	۱۰۰/۰
کل	۱۳۵	۱۰۰/۰	

جدول ۳ تعداد و درصد زائران را بر حسب استان محل سکونت و شهری و روستایی بودن محل سکونت را نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، ۸۸/۶ درصد زائران ساکن استان فارس و ۱۱/۴ درصد ساکن دیگر استان‌های کشور بوده‌اند که از این تعداد ۸۰/۳ درصد زائران شهرنشین و ۱۹/۷ درصد ساکن روستا بوده‌اند.

جدول ۳: فراوانی و درصد استان و شهری و روستایی بودن محل سکونت زائران

محل سکونت		شهری	روستایی	کل
استان فارس	فراوانی	۹۸	۱۹	۱۱۷
	درصد	۷۴/۲	۱۴/۴	۸۸/۶
سایر استان‌ها	فراوانی	۸	۷	۱۵
	درصد	۶/۱	۵/۳	۱۱/۴
کل	فراوانی	۱۰۶	۲۶	۱۳۲
	درصد	۸۰/۳	۱۹/۷	۱۰۰

جدول ۴ تعداد و درصد زائران را بر حسب میزان تحصیلات آنها نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، ۳۲/۸ درصد از زائران دارای تحصیلات دیپلم، ۳۰/۷ درصد از زائران دارای تحصیلات لیسانس، ۱۱/۷ درصد دارای تحصیلات فوق دیپلم و ۵/۱ درصد دارای تحصیلات فوق لیسانس و دکتری بوده‌اند و تنها ۰/۷ درصد از زائران بی سواد را گزارش کرده‌اند.

جدول ۴: فراوانی، درصد و درصد تراکمی میزان تحصیلات زائران

میزان تحصیلات	تعداد	درصد	درصد تراکمی
بی سواد	۱	۰/۷	۰/۷
زیر دیپلم	۱۹	۱۳/۹	۱۴/۶
دیپلم	۴۵	۳۲/۸	۴۷/۴
فوق دیپلم	۱۶	۱۱/۷	۵۹/۱
لیسانس	۴۲	۳۰/۷	۸۹/۸
فوق لیسانس	۷	۵/۱	۹۴/۹
دکتری	۷	۵/۱	۱۰۰/۰
کل	۱۳۷	۱۰۰/۰	

جدول ۵ تعداد و درصد زائران را بر اساس وضعیت اشتغال آنان نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، ۲۹/۵ درصد از زائران شاغل، ۳۱/۸ درصد خانه‌دار، ۱۸/۹ درصد بیکار و ۱۵/۹ درصد دانش‌آموز یا دانشجو بوده‌اند.

جدول ۵: فراوانی، درصد و درصد تراکمی وضعیت اشتغال زائران

وضعیت اشتغال	تعداد	درصد	درصد تراکمی
شاغل	۳۹	۲۹/۵	۲۹/۵
بیکار	۲۵	۱۸/۹	۴۸/۵
بازنشسته	۵	۳/۸	۵۲/۳
دانش‌آموز، دانشجو	۲۱	۱۵/۹	۶۸/۲
خانه‌دار	۴۲	۳۱/۸	۱۰۰/۰
کل	۱۳۲	۱۰۰/۰	

جدول ۶ تعداد و درصد زائران را بر اساس قومیت آنها را نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، ۷۵ درصد از زائران دارای قومیت فارس، ۱۴ درصد از زائران انتخاب شده دارای قومیت لر، ۸/۸ درصد از زائران ترک بوده‌اند. درصد سایر قومیت‌ها در ترکیب نمونه انتخاب شده کمتر بود.

جدول ۶: فراوانی، درصد و درصد تراکمی بر حسب قومیت زائران

قومیت	تعداد	درصد	درصد تراکمی
فارس	۱۰۲	۷۵/۰	۷۵
ترک	۱۲	۸/۸	۸۳/۸
لر	۱۹	۱۴/۰	۹۷/۸
عرب	۲	۱/۵	۹۹/۳
سایر	۱	۰/۷	۱۰۰/۰
کل	۱۳۶	۱۰۰/۰	

ارزیابی میزان آشنایی و انجام سنت حسنه وقف توسط زائران

جدول ۷ تعداد و درصد زائران را بر اساس آشنایی آنان با سنت حسنه وقف نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، ۷۰/۵ درصد زائران با سنت حسنه وقف آشنا بوده‌اند.

جدول ۷: فراوانی و درصد آشنایی با سنت حسنه وقف توسط زائران

درصد تراکمی	درصد	تعداد	آشنایی با سنت حسنه وقف
۲۹/۵	۲۹/۵	۳۳	خیر
۱۰۰/۰	۷۰/۵	۷۹	بلی
	۱۰۰	۱۱۲	کل

جدول ۸ تعداد و درصد زائران را بر اساس انجام سنت وقف نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، ۸۵ درصد زائران تاکنون هیچگونه وقفی انجام نداده‌اند.

جدول ۸: فراوانی و درصد زائران بر اساس انجام سنت حسنه وقف توسط زائران

درصد تراکمی	درصد	تعداد	انجام سنت حسنه وقف
۸۵	۸۵	۹۶	خیر
۱۰۰/۰	۱۵	۱۷	بلی
	۱۰۰	۱۱۳	کل

نوع وقف زائران

جدول ۹ انواع وقوفی را که زائران انجام داده‌اند را نشان می‌دهد. لازم به ذکر است که افراد واقف معمولاً تمایلی به بیان کردن نوع وقف خویش نداشته و در این زمینه سکوت کرده، آن را جهت رضای خدا دانسته و نوع وقف خویش را بیان نمی‌کردند. جدول زیر فراوانی تعدادی از انواع وقوفی را نشان می‌دهد که تنها چند تنی از واقفان بیان کرده‌اند.

جدول ۹: انواع وقوف توسط زائران

نوع وقف	تعداد
زمین	۳
کتاب	۳
خانه	۱
قرآن	۱
لوازم مدرسه	۱

اولویت های زائران جهت اختصاص درآمد حاصل از وقف

جدول ۱۰ فراوانی اولویت‌های اول زائران را جهت اختصاص درآمد حاصل از وقف، در صورتی که واقف بودند، را نشان می‌دهد. همانگونه که در جدول مشاهده می‌گردد، اولویت اول ۲۰ نفر کمک به محرومین، نیازمندان، ایتم و اولویت اول ۱۸ نفر احداث مدرسه و کمک به مدرسه و اولویت اول ۷ نفر از پاسخگویان کمک به زوج‌های جوان بوده است.

جدول ۱۰: فراوانی اولویت اول اختصاص درآمد وقف به امور مختلف توسط زائران

اولویت ها	فراوانی
کمک به محرومین، نیازمندان، ایتم	۲۰
احداث مدرسه و کمک به مدرسه	۱۸
کمک به زوج های جوان (ازدواج، اشتغال، جهیزیه، مسکن و..)	۷

ارزیابی راهکارهای ارتقاء گرایش زائران به سنت حسنه وقف

به منظور بررسی راهکارهای ارتقاء گرایش زائران به سنت حسنه وقف، میانگین و انحراف استاندارد نمرات زائران به سؤالات مربوطه مورد بررسی قرار گرفت. با توجه به اینکه هر سؤال به صورت طیف لیکرت و دارای دامنه‌ای از ۱ (خیلی کم) تا ۵ (خیلی زیاد) بود، کسب نمره ۳ به معنای گرایش متوسط به راهکار، نمره کمتر از ۳ به معنای گرایش کمتر از متوسط و نمره بالاتر از ۳ به معنای گرایش بالاتر از متوسط بود. همانگونه که در جدول ۱۱ ملاحظه می‌شود،

ارزیابی راهکارهای ارتقاء گرایش زائران به وقف در کلیه موارد ارائه شده بالاتر از متوسط است. جدول ۱۱ میانگین و انحراف استاندارد راهکارهای گرایش زائران به سنت حسنه وقف را نشان می‌دهد. بر اساس میانگین‌های موجود در جدول که از زیاد به کم مرتب شده‌اند، میزان گرایش زائران به سنت حسنه وقف در کلیه راهکارها بالاتر از میانگین است و آگاه نمودن مردم از اثرات دنیوی و اُخروی وقف و پخش سریال‌ها و برنامه‌های تلویزیونی در ارتباط با وقف، بالاترین میانگین‌ها را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین نام‌گذاری اماکن و معابر شهری بنام واقفین بزرگ و معرفی و مصاحبه با واقفین در شبکه‌های تلویزیونی و روزنامه‌های محلی کمترین میانگین را داشته‌اند.

جدول ۱۱: میانگین و انحراف استاندارد راهکارهای افزایش گرایش زائران به سنت حسنه وقف

راهکارهای افزایش گرایش به وقف		میانگین	انحراف استاندارد
راهکارهای افزایش گرایش به سنت حسنه وقف			
۱.	آگاه نمودن مردم از اثرات دنیوی و اُخروی وقف	۴/۲۳	۰/۸۶۴
۲.	پخش سریال‌ها و برنامه های تلویزیونی در ارتباط با وقف	۳/۹۲	۱/۰۲۰
۳.	افزایش آگاهی به مردم پیرامون انواع وقف	۳/۹۲	۱/۰۰۵
۴.	تشکیل انجمن های واقفین و جهت دهی به نیت آنان	۳/۸۹	۱/۰۱۳
۵.	تجلیل و قدردانی از واقفین	۳/۷۶	۱/۱۰۱
۶.	معرفی خدمات واقفین به جامعه در قاب تلویزیون‌های شهری	۳/۷۵	۱/۰۵۷
۷.	معرفی واقفین بزرگ در کتاب‌های درسی دانش آموزان	۳/۶۷	۱/۲۸۰
۸.	جلب و جذب مشارکت‌های ایرانیان خارج از کشور	۳/۵۴	۱/۱۸۶
۹.	نوشتن احادیث مرتبط با وقف در قالب دیوار نوشته	۳/۵۳	۱/۲۶۷
۱۰.	نام گذاری اماکن و معابر شهری بنام واقفین بزرگ	۳/۵۰	۱/۱۹۹
۱۱.	معرفی و مصاحبه با واقفین در شبکه های تلویزیونی و روزنامه های محلی	۳/۴۷	۱/۱۷۴

ارزیابی نگرش زائران به وقف

به منظور بررسی نگرش زائران به سنت حسنه وقف، میانگین و انحراف استاندارد نمرات زائران به سؤالات مربوطه مورد بررسی قرار گرفت. با توجه به اینکه هر سؤال به صورت طیف لیکرت و دارای دامنه‌ای از ۱ (خیلی کم) تا ۵ (خیلی زیاد) بود، کسب نمره ۳ به معنای نگرش متوسط به وقف، نمره کمتر از ۳ به معنای نگرش کمتر از متوسط و نمره بالاتر از ۳ به معنای نگرش بالاتر از متوسط بود. همانگونه که در جدول ملاحظه می‌شود، میزان نگرش زائران در کلیه موارد ارائه شده بالاتر از متوسط است. جدول ۱۲ میانگین و انحراف استاندارد میزان نگرش زائران به سنت حسنه وقف را نشان می‌دهد. بر اساس میانگین‌های موجود در جدول که از زیاد به کم مرتب شده‌اند، میزان نگرش زائران به سنت حسنه وقف در کلیه موارد بالاتر از میانگین است و موارد "سنت وقف برگرفته از معارف و فرهنگ اسلامی است"، "وقف در ساماندهی و حل مسائل و مشکلات جامعه (اقتصادی، فرهنگی، و اجتماعی) مؤثر است" و "وقف موجب افزایش همبستگی در میان مردم می‌شود"، بالاترین میانگین‌ها را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین گزینه‌های "وقف در کاهش تبعیض و بی عدالتی اقتصادی مؤثر است" و "وقف باعث گسترش امنیت در جامعه می‌شود" کمترین میانگین را داشته‌اند.

جدول ۱۲: میانگین و انحراف استاندارد نگرش زائران به سنت حسنه وقف

نگرش زائران به سنت حسنه وقف		نگرش به وقف
میانگین	انحراف استاندارد	
۴/۱۶	۰/۸۴۰	سنت وقف برگرفته از معارف و فرهنگ اسلامی است.
۴/۰۳	۰/۹۳۶	وقف در ساماندهی و حل مسائل و مشکلات جامعه (اقتصادی، فرهنگی، و اجتماعی) مؤثر است.
۴/۰۲	۰/۸۶۹	وقف موجب افزایش همبستگی در میان مردم می‌شود.
۳/۹۵	۱/۰۱۴	وقف پشتیبانی تامین زندگی مردم کم درآمد است.
۳/۷۹	۰/۹۰۰	وقف موجب گسترش عدالت در جامعه می‌شود.
۳/۷۶	۱/۰۴۴	وقف موجب کاهش فقر می‌شود.
۳/۷۲	۱/۰۷۹	وقف موجب جلوگیری از تجمع و تمرکز ثروت می‌شود.

نگرش به وقف		نگرش زائران به سنت حسنه وقف
انحراف استاندارد	میانگین	
۰/۹۶۱	۳/۶۴	وقف موجب کاهش جرایم و انحرافات اجتماعی می‌شود.
۱/۱۹۷	۳/۶۲	وقف باعث کاهش بیکاری در جامعه می‌شود.
۱/۰۷۰	۳/۵۶	وقف در کاهش تبعیض و بی عدالتی اقتصادی مؤثر است.
۰/۹۸۴	۳/۵۶	وقف باعث گسترش امنیت در جامعه می‌شود.

یافته‌های استنباطی

با توجه به اینکه یافته‌های توصیفی نشان می‌داد، میزان گرایش به وقف در نمونه مورد بررسی بالاتر از متوسط است، به منظور بررسی معنی‌داری تفاوت بین میزان گرایش به وقف با متوسط نظری (عدد ۳ به عنوان حد وسط پاسخ در طیف لیکرت ۵ سطحی)، از آزمون تی تک‌نمونه‌ای^۱ استفاده شد. در مورد گویه‌هایی که میانگین آنها به صورت معنی‌داری بالاتر از عدد ۳ بود، فرض بر این شد که نگرش زائران نسبت به آن گویه بیش از متوسط بوده است. در مورد گویه‌هایی که میانگین آنها با عدد ۳ تفاوت معنی‌داری نداشت، فرض بر این شد که نگرش زائران نسبت به آن گویه در حد متوسط است. در مورد گویه‌هایی که نمره‌ی میانگین آنها به صورت معنی‌داری کمتر از عدد ۳ بود، فرض بر این شد که نگرش زائران نسبت به آن گویه کمتر از متوسط است.

^۱ -one sample t test

جدول ۱۳: نتایج آزمون تی تک‌نمونه‌ای برای مقایسه‌ی میانگین گویه‌های نگرش به وقف با متوسط نظری (عدد ۳)

نگرش به وقف	تعداد نمونه	میانگین	انحراف استاندارد	مقدار تی	درجه‌ی آزادی	سطح معناداری
وقف باعث کاهش بیکاری در جامعه می‌شود.	۱۳۰	۳/۶۲	۱/۱۹۷	۵/۸۶۳	۱۲۹	۰/۰۰۰۱
وقف در کاهش تبعیض و بی‌عدالتی اقتصادی موثر است.	۱۲۸	۳/۵۶	۱/۰۷۰	۵/۹۴۶	۱۲۷	۰/۰۰۰۱
وقف موجب جلوگیری از تجمع و تمرکز ثروت می‌شود.	۱۲۸	۳/۷۲	۱/۰۷۹	۷/۵۳۶	۱۲۷	۰/۰۰۰۱
وقف موجب گسترش عدالت در جامعه می‌شود.	۱۳۲	۳/۷۹	۰/۹۰۰	۱۰/۰۶۰	۱۳۱	۰/۰۰۰۱
وقف موجب افزایش همبستگی در میان مردم می‌شود.	۱۳۲	۴/۰۲	۰/۸۶۹	۱۳/۵۲۱	۱۳۱	۰/۰۰۰۱
وقف موجب کاهش جرایم و انحرافات اجتماعی می‌شود.	۱۳۱	۳/۶۴	۰/۹۶۱	۷/۶۳۴	۱۳۰	۰/۰۰۰۱
وقف باعث گسترش امنیت در جامعه می‌شود.	۱۲۹	۳/۵۶	۰/۹۸۴	۶/۴۴۶	۱۲۸	۰/۰۰۰۱
وقف موجب کاهش فقر می‌شود.	۱۳۱	۳/۷۶	۱/۰۴۴	۸/۳۷۰	۱۳۰	۰/۰۰۰۱
سنت وقف برگرفته از معارف و فرهنگ اسلامی است.	۱۳۱	۴/۱۶	۰/۸۴۰	۱۵/۸۱۸	۱۳۰	۰/۰۰۰۱
وقف پشتیبانی‌های تامین زندگی مردم کم درآمد است.	۱۳۰	۳/۹۵	۱/۰۱۴	۱۰/۶۳۹	۱۲۹	۰/۰۰۰۱
وقف در ساماندهی و حل مسائل و مشکلات جامعه (اقتصادی، فرهنگی، و اجتماعی) موثر است.	۱۳۱	۴/۰۳	۰/۹۳۶	۱۲/۶۰۲	۱۳۰	۰/۰۰۰۱

همانگونه که در جدول بالا مشاهده می‌شود میانگین نمرات گویه‌های نگرش به وقف در زائران بالاتر از ۳ بوده است و با توجه به مقدار سطح معناداری ($\text{sig}=0/0001$) تفاوت معناداری بین میانگین‌های بدست آمده و متوسط نظری وجود دارد به این معنا که نگرش زائران به وقف به طور متوسط بالاتر از میانگین بوده است و نگرش مثبتی نسبت به وقف در بین زائران وجود دارد.

بحث و نتیجه گیری

سنت حسنه وقف یکی از آموزه‌های مهم اسلامی است که در بین ایرانیان از دیرباز جایگاه ویژه‌ای داشته است، وقف به عنوان یکی از میراث‌های ارزشمند اسلامی، راهکاری مؤثر و خلاقانه جهت گسترش رفاه اجتماعی و زدودن فقر و تبعیض از جامعه اسلامی محسوب می‌شود و در طول تاریخ پس از اسلام، همواره مورد توجه و اقبال ایرانیان و سایر مسلمانان بوده است (صفایی پور، ۱۳۸۳؛ ناصحی و شادپی، ۱۳۸۷). به رغم حاکم شدن مناسبات مادی بر جهان امروزی که دامنه آن کم کم به جوامع مسلمان نیز سرایت کرده، یافته‌های پژوهش حاضر، همسو با پژوهش‌های قبلی، نشان می‌دهد که این سنت حسنه همچنان در بین مردم به ویژه زائران آستان مقدس احمدبن موسی الکاظم شاهچراغ(ع) از محبوبیت زیادی برخوردار است و نگرش مثبتی نسبت به آن وجود دارد. بنابراین یافته‌های پژوهش حاضر با پژوهش‌های انجام شده توسط بمانیان و همکاران (۱۳۸۷)، پوراحمد و همکاران (۱۳۹۴)، جهانیان (۱۳۹۵)، صحرانورد و اسدی (۱۳۹۱)، صفایی پور (۱۳۸۳)، غیور و همکاران (۱۳۹۴) همسو است که نشانگر اهمیت و ارزش وقف در فرهنگ اسلامی بوده‌اند. با این حال به نظر می‌رسد تلاش‌های انجام شده در زمینه ترویج و معرفی این سنت ارزشمند، متناسب با میزان پیشرفت فن‌آوری‌های ارتباطی نبوده و معرفی آن و جلب توجه افراد نیکوکار به ویژه در بین نسل جوان نیازمند توجه بیشتر متولیان است.

بررسی دیدگاه زائران در خصوص شیوه‌های مناسب ترویج وقف نیز مؤید آن بود که آگاهی بخشی نسبت به اثرات دنیوی و اخروی وقف، پخش سریال‌ها و برنامه‌های تلویزیونی در ارتباط با وقف و افزایش شناخت مردم پیرامون انواع وقف از مهمترین راهکارهای تشویق گرایش به سنت حسنه وقف بوده است.

پژوهشگران علاقمند به حوزه وقف می‌توانند به ارزیابی و تحلیل محتوای رسانه‌های فراگیر از نظر میزان توجه به سنت وقف را مورد توجه قرار دهند.

منابع

- ابراهیم حسن، حسن (۱۴۲۲ ه.ق.). تاریخ اسلامی دارالجلیل، چاپ پنجم، بیروت، لبنان.
- احمدی، نزهت. (۱۳۹۱). نهاد وقف در دوره‌ی صفوی، مطالعات تاریخ اسلام، شماره ۱۵: ۴۱-۵۶.
- اذکایی، پرویز (۱۳۸۱). وقف در ایران باستان، فصلنامه وقف میراث جاویدان، سال دهم، شماره ۱.
- افشار، مهدی. (۱۳۸۳). فرآیند شهرنشینی در اسلام، جلد اول، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
- امام خمینی. (۱۴۲۴ ه.ق.). تحریرالوسیله. تهران، انتشارات موسسه نشر اسلامی.
- بمانیان محمدرضا و همکاران (۱۳۸۷) رهیافتی بر نقش موقوفات در ساماندهی فضاهای شهری، با نگاه ویژه بر موقوفات شهر اصفهان. نشریه مدیریت شهری، سال ششم، شماره ۲۱.
- بینی، شمس الدین محمد بن احمد خطیب شافعی (۱۳۱۷ ه.ق.). مغنی المحتاج، چاپ پنجم، دارالاحیاء التراث العربی، بیروت
- پاینده، ابوالقاسم. (۱۳۵۶). نهج الفصاحه. انتشارات جاویدان، ج ۱ و ۲
- پوراحمد. احمد. و منوچهری میاندوآب، ایوب. و رفیعی مهر، حسین. و آقاصفری، عارف. (۱۳۹۲). بررسی نقش وقف در توسعه و ساماندهی فضایی شهرها (مطالعه موردی: شهر لاجین). فصلنامه مطالعات شهرداری اسلامی، ۱۲، ۵-۱۴.
- پوراحمد، احمد؛ منوچهری میاندوآب، ایوب؛ رفیعی مهر، حسین و آقاصفری، عارف. (۱۳۹۲). بررسی نقش وقف در توسعه و ساماندهی فضایی شهرها (مطالعه موردی: شهر لاجین) فصلنامه ی شهر ایرانی اسلامی، شماره دوازدهم.
- جهانپان، ناصر. (۱۳۹۵). جایگاه نهاد وقف در اقتصاد بخش سوم. فصلنامه ی علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال شانزدهم، شماره ۶۲
- دریایی، تورج (۱۳۸۳). شاهنشاهی ساسانی، مترجم مرتضی ثاقب فر، چاپ اول، نشر ققنوس، تهران.
- رضایی، مهدیه؛ صدری، محمد و آقاجانی قناد، محمدرضا. (۱۳۹۲). وقف پول، فقه و مبانی حقوق اسلامی. دوره ۴۶، شماره ۲.
- سازمان اوقاف و امور خیریه. (۱۳۶۴). ، نگاهی کوتاه به سنت نبوی وقف، تهران، انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- سازمان حق و اوفاف و امور خیریه. (۱۳۶۴). نگاهی کوتاه به سنت نبوی وقف، چاپ دوم، سازمان حج و اوفاف و امور خیریه، تهران.
- سید حسینی، سید محمد و سالاری، تقی ابراهیمی، (۱۳۹۵). نهادسازی نوین مالی برای وقف پول و اثر آن بر توسعه جامعه اسلامی. فصلنامه پژوهش‌های پولی و بانکی، شماره ی ۲۶: ۵۹۵-۶۱۶
- شهید اول، محمد بن جمال‌الدین ملکی (۱۳۶۸). اللعه الدمشقیه، چاپ دوم، انتشارات دارالفکر، قم.
- صادقی گلدر، احمد (۱۳۸۵). مقدمه ای بر فرهنگ وقف، انتشارات صائن، تهران.
- صحرانورد، بهنام و اسدی، بهراد (۱۳۹۱). نقش وقف در توسعه و عدالت اجتماعی، مجموعه مقالات همایش ملی وقف (با تأکید بر آموزش عالی) دانشگاه کاشان: ۶۲۵-۶۴۴

- صفایی پور، مسعود. (۱۳۸۳). بررسی زمین های وقفی شهر رامشیر. میراث جاویدان، شماره ۴۷ و ۴۸
- صفایی پور، مسعود. (۱۳۸۳). بررسی زمین های وقفی شهر رامشیر. میراث جاویدان، شماره ۴۷ و ۴۸
- صفایی پور، مسعود؛ سیاحی، زهرا؛ زرگر شوشتری، محمد امین و داری پور، نادیا. (۱۳۹۳). بررسی تأثیر وقف بر توسعه اقتصادی شهر اهواز؛ مطالعه موردی: منطقه ی یک. مجله ی پژوهش و برنامه ریزی شهری، سال پنجم، شماره شانزدهم: ۸۹-۱۰۴
- طباطبایی، سید محمد صادق و پرنیان جوی، عادل. (۱۳۹۲). وقف مصداق بارز ایقاع مملک. فصلنامه ی فقه مدنی، شماره ی ۸.
- عسکری، محسن و بغدادی، آرش. (۱۳۹۴). آسیب شناسی چارچوب مطالعات کالبدی وقف در شهر اسلامی. فصلنامه شهر ایرانی اسلامی. شماره بیستم.
- غیور باغبانی، سید مرتضی؛ بهبودی، امید و مرکزی امیدوار، احسان. (۱۳۹۴). بررسی عوامل مؤثر بر تمایل رفتاری مردم مشهد نسبت به سنت وقف. فصلنامه ی علمی - پژوهشی پژوهشنامه خراسان بزرگ. سال ششم، شماره ۱۹.
- کلانتری خلیل آباد، حسین؛ صالحی، سید احمد و رستمی، قهرمان. (۱۳۸۹). نقش تاریخی وقف در شکل گیری شهر اسلامی (مطالعه مورد شهر اصفهان). فصلنامه ی شهر ایرانی - اسلامی. شماره ی اول.
- گنجی، محمد؛ نیازی، محسن و احسانی راد، فاطمه. (۱۳۹۳). مشارکت در امور خیریه و وقف، پیش درآمدی بر توسعه ی پایدار. فصلنامه ی مطالعات توسعه ی اجتماعی - فرهنگی، دوره ی سوم، شماره ۴: صفحات ۲۵-۴۵
- لطف عطا، اسدالله. (۱۳۷۲). نگاهی تازه به وقف در عرصه تحولات جدید. وقف میراث جاویدان، شماره ۳۰.
- محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۳ ه.ق.). شرایع السلام الحلال و الحرام، چاپ دوم، انتشارات استقلال، تهران.
- مصباحی مقدم، علامرضا، مسلمی، حسن و عبدالهی، محسن. (۱۳۹۰). وقف به مثابه ی منبع تامین مالی خرد اسلامی ارائه الگوی تشکیل موسسات تامین مالی خرد وقفی در کشور. فصلنامه پژوهش های رشد و توسعه اقتصادی: ۹۰-۱۳۰.
- مهر افزون، محمد و دارایش، رضوان. (۱۳۹۲). تبیین نقش خدمات وقف در توسعه ی شهر اصفهان. فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی شهری چشم انداز زاگرس، سال پنجم، شماره ۱۵.
- مهرافزون، محمد و دارایش، رضوان. تبیین نقش خدمات وقف در توسعه ی شهر اصفهان. فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی شهری چشم انداز زاگرس، سال پنجم، شماره ۱۵.
- میر احمدی، مریم. (۱۳۷۱). پژوهشی در موقوفات عصر صفوی. مشهد آستان قدس رضوی. فصلنامه ی تحقیقات جغرافیایی، شماره ۲۵: ۲۹-۴۸.
- میرهاشمی، زهراسادات. و سرهنگیان، محمد. (۱۳۹۳). امکان استفاده از نهاد وقف در تجاری سازی دانش و فناوری و الگوی پیشنهادی آن. فصلنامه سیستم های مالی و اقتصادی، ۸۲، ۶۳-۸۲.
- ناصری، مهدی و شادپی، محبوبه. (۱۳۸۷). بانک وقف پول، فرصت ها و چالش ها، وقف و تمدن اسلامی، جلد ۲، تهران: انتشارات اسوه: ۱۳۷-۱۶۰.

هندی، متقی بن حسام الدین (۱۴۰۹ ه.ق.)، کنز العمال، چاپ سوم، مؤسسه الرساله، بیروت.

- Alam, Syed., & Sayuti, N. (۲۰۱۱). Applying the Theory of Planned Behavior (TPB) in halal food purchasing. *International Journal of Commerce and Management*, 21(۱): ۸-۲۰.
- Berger Ida E (۲۰۰۶). The Influence of Religion on Philanthropy in Canada.
- Hrubes, D., & Ajzen, I. (۲۰۰۱). Predicting Hunting Intentions and Behavior: An Application of the Theory of Planned Behavior. *Leisure Sciences*, ۲۳: ۱۶۵-۱۷۸
- Salamon. Lester M and Anheier Helmut K. (۱۹۹۷) »The Third World's Third Sector in Comparative Perspective« The Johns Hopkins University Institute for Policy Studies, All Rights Reserved.
- Smakola, C. (۲۰۰۸). Efficacy of a planned behavior model: Beliefs that contribute to computer usage intentions of student teachers and experienced teachers. *Computers in Human Behavior*, 24(۳): ۱۱۹۶-۱۲۱۵.
- Wang Lili and Graddy Elizabeth (۲۰۰۸) »Social Capital, Volunteering, and Charitable Giving« *Voluntas* ۱۹

مطالعه مفهوم کثرت به وحدت در آیین کاری حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع)

الهه رعیتی^۱

چکیده

آیین کاری از متأخرترین هنرهای تزئینی ایران است که در تزئینات داخلی عمارات و باغ‌ها ظهور کرده، سپس در اماکن مذهبی و بقاع متبرکه به کار بسته شد. فرم، تکنیک اجرا و رنگ‌های به کاررفته در این هنر بسیار متنوع است و اعتبار خاصی به تزئینات ابنیه مذهبی داده است. مفهوم فلسفی-اسلامی کثرت به وحدت در برابر وحدت به کثرت از مهم‌ترین مفاهیم فلسفه و هنر اسلامی است که در تمام شاخه‌های هنر اسلامی از جمله معماری نمود بارز دارد. حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع) یکی از بقاع متبرکه منسوب به فرزند امامان شیعه در شیراز است که اهمیت بسیار آن نزد متولیان و حکام، باعث شده تا بهترین عناصر تزئینی در این بنا به کار گرفته شود. در این پژوهش مفهوم کثرت به وحدت و نماد آیین در نظر عرفا و آیات قرآنی مطالعه شده و اهمیت آن نزد حکما و فیلسوفان متأخر برشمرده شده است. همچنین درباره آیین کاری حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع) نیز بررسی و مطالعه شده است. روش تحقیق بر مبنای مشاهده و عکسبرداری میدانی آیین کاری حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع)، جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای و تحلیل داده‌ها به صورت کیفی انجام گرفته است. نتایج حاصل از این پژوهش مشخص نمود که مفهوم کثرت به وحدت در آیین کاری حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع) مستتر است.

واژگان کلیدی: کثرت به وحدت، بقاع متبرکه، شاهچراغ، آیین کاری.

^۱ - کارشناس ارشد پژوهش هنر. پژوهشگر؛ پست الکترونیکی: E.raeeyati@gmail.com

مقدمه

در دنیای امروز از منظری جدید به بحث هنر و زیبایی نگاه می‌شود و تحلیل هنر با مفاهیم امروزی مانند استاتیک^۱ همراه است که نتیجه صحیحی به همراه ندارد. از آنجاکه هنر در زمان قدیم و جدید معنای متفاوتی داشته، بحث هنر و علوم نسبت به تلقی انسان در ادوار مختلف نیز متفاوت می‌شود (پازوکی، ۱۳۹۶: ۹۱). از این جهت اصول زیبایی‌شناسی مدرن نمی‌تواند مبنای مناسبی برای بررسی مفاهیم اسلامی باشد. هنرهای اسلامی مبتنی بر معارف اسلامی است که علاوه بر اشاره مستقیم به وحدت و اصول دین، با آیات قرآنی پیوستگی تام دارد. به عبارتی، هنرهای اسلامی بیان آیات الهی است که هنرمند سعی در ارائه آن مفاهیم در قالب هنر و معماری اسلامی دارد. از این رو برای بررسی و تحلیل هنرهای قدیم باید با مفاهیم سنتی گام برداشت.

مفهوم فلسفی-اسلامی کثرت به وحدت در برابر وحدت به کثرت یکی از مهم‌ترین عناصر مفهومی فلسفه و هنر اسلامی است. علما و عرفای متأخر به بحث و بررسی این دو مفهوم پرداخته و این مفاهیم به دلیل حضور در آیات قرآن و روایات اسلامی، بسیار مورد توجه قرار گرفته است. مفهوم کثرت به وحدت که باهدف بیان توحید خداوندی ارائه می‌شود از اهمیت بالایی برخوردار است، تا آنجا که فیلسوفان سنت‌گرا و علمای معاصر شیعه و سنی نیز همچنان به تفسیر این مفاهیم می‌پردازند. این دو مفهوم به فراخور معنای مورد نظر هنرمند در تمام شاخه‌های هنر اسلامی به کار بسته شده‌اند و در معماری بناهای اسلامی به کرات دیده می‌شوند. نماد آئینه در عرفان اسلامی جایگاهی خاص دارد و آئینه کاری به عنوان یکی از متأخرترین تزیینات بنا، با ورود به معماری اسلامی، جایگاهی ویژه در تزیین بناهای مذهبی و به خصوص بقاع متبرکه پیدا کرده است. در گذشته استفاده از فرم‌ها و اشکال در تزیینات معماری اسلامی با دانش و معانی عرفانی همراه بوده است و مفاهیم مستتر را به همراه دارد. این تحقیق از لحاظ هدف بنیادی است و از لحاظ ماهیت و روش توصیفی و تحلیلی است. در این تحقیق با در راستای فهم نظریه و تجزیه و تحلیل مفهوم مستتر عرفانی در آئینه کاری حرم حضرت شاهچراغ (ع) منابع مکتوب مورد مطالعه قرار گرفته است.

^۱ - Ecstatic

از آنجا که پژوهشگران در بررسی آیینہ کاری حرم حضرت شاهچراغ (ع) به عنوان یکی از تزیینات معماری اسلامی، به رنگ، الگوها، نقوش و بعضاً تکنیک اجرا و روش تولید این هنر تزیینی پرداخته‌اند، لیکن بررسی این هنر با تکیه بر مفاهیم عرفانی و اسلامی از نظر محققین پوشیده مانده است. از این رو بررسی آیینہ کاری حرم حضرت شاهچراغ (ع) از منظر مفاهیم عرفانی و اسلامی ضروری می‌نماید. همچنین پرسش اصلی این پژوهش این است که: ویژگی‌های مفهومی مستتر در آیینہ کاری حرم حضرت شاهچراغ (ع)، کدام‌اند؟

پژوهش حاضر با فرضیه زیر به مطالعه مفهوم کثرت به وحدت در آیینہ کاری حرم حضرت شاهچراغ (ع) می‌پردازد: به نظر می‌رسد با انعکاس اجسام و فضا در آیینہ کاری، حس حرکتی وجودی از زیاد به یک واحد القا و محقق می‌گردد. هدف کلی این پژوهش دستیابی به مفهوم مستتر کثرت به وحدت در آیینہ کاری حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع) می‌باشد.

پیشینه تحقیق

در مطالعات و منابع مکتوب فارسی به پیشینه و روش اجرای آیینہ کاری بیش از نقوش و اهداف این هنر تزیینی پرداخته شده است، از این رو در بررسی منابع و مراجع فارسی هیچ تحقیقی در خصوص مطالعه مفاهیم مستتر آیینہ کاری انجام نگرفته است. لیکن در مطالب نگاشته شده می‌توان به مقاله صادقیور و بارانی (۱۳۹۷) تحت عنوان «بررسی نقوش و مفاهیم طرح‌های آیینہ کاری موجود در حرم مطهر احمد بن موسی الکاظم شاهچراغ (ع)» اشاره کرد که به آیینہ کاری این بقعه متبرکه پرداخته‌اند. در این مقاله به تعریف و ارائه پیشینه مختصری از آیینہ کاری در ایران پرداخته شده، سپس نحوه اجرا و نقوش آیینہ کاری حرم حضرت شاهچراغ (ع) اعم از گره و اسلیمی بررسی می‌شود.

همچنین مرادی و شیخی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی هنر آیینہ کاری در معماری اسلامی با تأکید بر تفاوت کاربرد در اماکن مذهبی» با دسته‌بندی آیینہ کاری ابنیه به بناهای مسکونی، باغ‌ها و زیارتگاه‌ها به این نتیجه می‌رسد که از آیینہ‌های بزرگ در بناهای مسکونی برای ادامه یافتن پرسپکتیو و بزرگ‌تر جلوه دادن فضا در راهروها و سقف‌های داخلی استفاده می‌شده است. لیکن ممنوعیت ساخت تندیس و تصاویر موجودات و حیوانات در اماکن مذهبی باعث رواج استفاده از قطعات شکسته آیینہ در اماکن مذهبی شده است.

در خصوص معنای عرفانی آئینه، عامری و پناهی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای جامع تحت عنوان «بازتاب نماد آئینه در اسطوره و عرفان با تکیه بر بندهشن و مرصادالعباد»، به توضیح واژه آئینه، نماد آئینه در اساطیر، آئینه در متون دینی و عرفانی، مفاهیم مستتر در آئینه مانند خودآگاهی پرداخته‌اند. نگارندگان پیوند مفهوم آئینه را در زبان نمادین آن می‌دانند. آئینه در بندهشن به نماد خورشید و در مرصادالعباد آئینه را بازتابنده صفات انسان و انسان را مظهر صفات خدا می‌داند.

علی‌آبادی و جمالیان (۱۳۹۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «بازشناسی الگوهای آئینه‌کاری در بناهای قاجاری شیراز»، با ارائه تاریخچه مختصری از آئینه‌کاری، به بررسی انواع نقوش گره و اسلیمی و هندسی آئینه‌کاری و همچنین تکنیک‌های مختلف آئینه‌کاری اعم از آئینه روی گچ، آئینه روی آئینه پرداخته‌اند و به این نتیجه می‌رسند که تکنیک آئینه‌کاری بسته به نوع اماکن و کاربرد، متفاوت است.

وحدت و کثرت

نظریه وحدت وجود که بسیاری از معانی فلسفی و عرفانی از آن نشأت گرفته است، سابقه طولانی در تاریخ دارد و از دو هزار سال قبل از میلاد مسیح در تفکر اقوام هندی به چشم می‌خورد. در نظر برهمنان پیش از آنکه خدایان متعدد در آسمان‌ها قرار گیرند و کوه، دریا، جنگل و بشر را خلق کنند، یک موجود واحد وجود داشته است. همچنین در نظریات فیثاغورث، رواقیون، نوافلاطونی‌ها و بودا نیز به مبحث وحدت وجود اشاراتی شده است. بحث کثرت موجودات که در برابر وحدت وجود به میان می‌آید را به حکمت مشاء نسبت می‌دهند. بر اساس این نظریه، عالم حقایق از موجوداتی تشکیل می‌شود که ذات هر یک با دیگری در ارتباط مستقیم است. زیرا همه از یک ذات واحد خلق شده‌اند.

وحدت به کثرت در برابر کثرت به وحدت، یکی از مفاهیم اصلی فلسفه و عرفان اسلامی است که در تمام شاخه‌های هنر اسلامی نمود بارز دارد. در نظر آیت‌الله مکارم شیرازی (۱۳۹۷) مفهوم وحدت و کثرت از مسائل بسیار مهم فلسفه و عرفان اسلامی است و سابقه‌ای طولانی در تاریخ فلسفه اسلامی دارد. اصل وحدت در عین کثرت و کثرت در عین وحدت یکی از مباحث مهم عقلانی در بحث وحدت وجود و اثبات آن است. بدین معنا که خداوند واحد کثیر و

عالم، کثیر واحد است. بر اساس عرفان اسلامی، وحدت در عین کثرت و کثرت در عین وحدت عبارت است از: انحصار وجود در خداوند که از غایت وسعت و احاطه، سایر اشیاء را نیز در بردارد (بلخاری قه‌ی، ۱۳۹۰: ۲۱). در نظر بلخاری قه‌ی، نظم کثرات در ایجاد وحدت نقشی اساسی دارد تا آنجا که اگر در وجود و حضور خللی وارد شود، قطعاً نمی‌تواند تمثیلی از وحدت باشد (همان: ۲۲). اهمیت وحدت و کثرت باعث شده تا عرفا، صوفیان، شاعران و علمای معاصر به تفسیر مفصل آن بپردازند و شرح‌هایی بر این مفهوم بنویسند. در تفسیر وحدت و کثرت نخست مفهوم وجود شرح داده می‌شود. وجود حقیقت واحد است و در عین حال نسبت مصادیق مختلف آن به یکدیگر تشکیکی است. کثرت مصادیق وجود حقیقی بر دو گونه است: کثرت طولی که رابطه خالق و مخلوق است و کثرت عرضی که رابطه انسان‌های یک ملت است.

علماء و عرفا برای بیان وجود، ابتدا به اثبات وجود حق تعالی می‌پردازند، و برای این منظور مثال‌هایی مانند هستی و نیستی، نور و ظلمت، وجود ممکن و وجود واجب و وحدت و کثرت بیان می‌شود. همچنین جهت تفسیر و رسیدن به مفهوم وحدت از مثال‌های متفاوتی مانند عاشق و معشوق، شاهد و مشهود و یا عالم و معلوم استفاده می‌شود. در این تفاسیر به جهت تثبیت وحدت، کثرت وجود و نفوس مخلوقات نیز بیان می‌شود که درک این دو مفهوم و اتصال آن‌ها به یکدیگر را توجیه می‌نماید. درک وحدت وجود منوط به درک تضاد و رابطه بین وحدت و کثرت است. عرفا، ذات حق تعالی را مظهر تجلی صفات جلالی و جمالی دانسته و نسبت آن را با وحدت و کثرت بیان می‌دارند. لینگز معتقد است، از آنجا که عالم مظهر خداست و خداوند عالم مجردات را از صفات خود آفریده، در نتیجه تمامی صفات جمالی (وحدت) و صفات جلالی (کثرات) در عالم موجود است (لینگز، ۱۳۷۸: ۱۷۰).

پس از اثبات وجود خدا به مسئله ماهیت انسان پرداخته می‌شود. برخی فیلسوفان به پیروی از ارسطو که انسان را حیوان ناطق می‌نامد، وحدت نوعی انسان را امری قطعی دانسته‌اند. موحدی (۱۳۹۴) معتقد است که در نظریه کثرت نوعی و در تعریف انسان، هر فرد انسانی را نوعی واحد تلقی می‌کنند که حیوان ناطق بودن به عنوان جنس مشترک میان تمام انسان‌ها یکی است. از این رو هر شخص منحصر به یک نوع است. (موحدی، ۱۳۹۴: ۴۲) در جهت

تعریف وحدت نوعی انسان به مسائل انسان‌شناسی و مسائل مرتبط با انسان در جهان پرداخته شده و در بحث کثرت نوعی انسان به تفسیر نفس، عاقل و معقول و ظرف و مظهر و اشاره می‌شود.

نظریه وحدت و کثرت در خصوص ادیان نیز مطرح شده است. برخی اندیشمندان بر وحدت ادیان و به طبع آن وحدت انبیاء اعتقاد دارند. درواقع وحدت ذاتی ادیان به معنای وحدت انبیاء است (ترکمانی و همکاران، ۱۳۹۴: ۶۱). از آنجاکه تمام انبیاء در ادوار تاریخ به وحدانیت خداوند تاکید داشته و به جهت یکتاپرستی و نفی بت‌پرستی بشریت تلاش می‌نمودند، وحدت ادیان قابل اثبات می‌نماید.

آئینه

آئینه واژه‌ای پهلوی است و اصل آن از «آدو نک» به معنی «آیین، رسم، نوع، وجه، شکل، مثال» و از «آینک» به معنی آیین و طریقه و همچنین از پیشوند "ad" به معنی دیدن ساخته شده است. یعنی چیزی است که بدان شکل را می‌بینند (مقیم پور بیژنی، ۱۳۸۷: ۷۰). کلمه آینه مخفف شده کلمه صحیح آئینه است که به‌مرورزمان مورد استفاده قرار گرفته است. آئینه وسیله‌ای است که به علت صافی و بازتاب بسیار نور، تصاویر اجسام را نشان می‌دهد. اگرچه آئینه کاربردهای بسیاری دارد اما بیشترین کاربرد آن در زندگی روزمره انسان برای خودنگری است.

انسان از قدیم جهت خودنگری از آب استفاده می‌کرده است. فلوطین نیز در مطالب خود از تشبیهاتی میان آب و آئینه سخن می‌گوید. آئینه در زمان قدیم از صیقل فلزاتی مانند مس، برنز یا آهن به دست می‌آمده است. آئینه از دیرباز در فرهنگ ایرانیان باستان وجود داشته است. در کاوش‌های باستانی آئینه‌هایی گرد از جنس مس متعلق به هزاره چهارم ق.م در سیلک کاشان، و آئینه‌های برنزی با قدمت بین یک تا سه هزار سال ق.م در تپه حصار دامغان، شوش و خورین فارس کشف شده است (روستا، ۱۳۹۵: ۶۵). کاخ تچر تخت جمشید که از صیقل سنگ سیاه، شفاف شده است، نخستین تالار آئینه جهان نامیده می‌شود. همچنین قاب آئینه سیمینی از دوره ساسانیان، آئینه شیشه‌ای کوچک با پوشش قیر در کاوش‌های هفت‌توان تپه سلماس، به‌دست آمده است (ساعدی، ۱۳۹۶: ۴۶). در بندهشن، از آئینه به‌عنوان یکی از اجزای

پنج‌گانه بدن آدمی نام‌برده شده است، آیین بخشی از وجود انسان است (عامری و پناهی، ۱۳۹۴: ۱۴۴).

شیشه به صورت معمولی توان بازتاب بالایی ندارد و آینه‌وار نیست. به همین دلیل پشت آن را با ورقه‌هایی از جیوه، سرب، قلع یا طلا می‌پوشاندند. آینه‌های امروزی نخستین مرتبه در سده ۱۲ میلادی تهیه شدند و مرکز تولید آن در ونیز بود. آینه کاربرد وسیعی در علوم، فیزیک، روانشناسی، طب، صنعت، معماری و زندگی روزمره انسان دارد. آینه به دلیل قابلیت نشان دادن بدون محدودیت اجسام، حضور در اسطوره‌ها و فرهنگ ملل، مورد توجه عرفا قرار گرفت و در گذر زمان به نماد تبدیل شد (همان: ۱۴۵).

رمز و نماد آیین

آیین چیست؟ که هم خود رمز است و هم رمزِ رمز است؟ (کمالی زاده، ۱۳۸۹: ۷۷) آیین در گذر زمان معانی نمادین بسیاری یافته است. آیین در متون اساطیری ایران دو کارکرد متفاوت دارد. از یک سو معنای منفی مانند نشانه غرور، شهوت و جادوگری، در دیگر سو مظهر آگاهی، خرد و ارتباط با نور و خورشید می باشد. در اساطیر، انسان با نگاه کردن در آیین از خود شناخت پیدا کرده و باروح خود یکی می‌شود. بسیاری آیین را همان روح انسان می‌دانند که منعکس کننده دانش و خرد درونی فرد است. آیین در اساطیر نماد اشراق است، درواقع نماد فرزانی و آگاهی است (شوالیه^۱ و گربران، ۱۳۸۴: ۳۲۵)؛ اما آیین چهره‌ای جادویی نیز در اساطیر دارد. از یک سو تصویر انسان را در خود دارد و از سوی تنها تصویر است و وجودی از خود ندارد. هم انسان را در خود دارد و هم اینکه نمی‌تواند روان و تصویر انسان را در خود محبوس کند. اما زمانی که از آیین با کاربرد حقیقی آن به عنوان ابزاری برای تماشا و آراستگی ظاهری استفاده می‌شود، آیین با صفات ردیله مانند خودپرستی و غرور ارتباط می‌یابد.

آیین بازتاب چیست؟ تعاریف و پاسخ‌های متعددی برای این پرسش وجود دارد. برخی آن را تنها منعکس کننده صورت می‌دانند و برخی آیین را وسیله‌ای برای بازتاب حقیقت و آگاهی درونی انسان. بازتاب هوش یا کلام الهی در آیین، آن را همچون نماد ظهور نشان می‌دهد، که

بازتابنده خرد خلاق است. آئینه یک شراکت متقابل است فی‌مابین ناظر و خالق. خداوند در قلب صاف انسان عابد و مؤمن متجلی می‌شود و انسان پاکیزه نیز منعکس‌کننده صفات والای الهی بر روی زمین خواهد بود. درواقع آئینه تنها فعل انعکاس تصویر را انجام نمی‌دهد، و وقتی روح یک آئینه تام و تمام‌شده باشد با تصویر شریک می‌شود (همان: ۳۳۰).

نماد آئینه در نظر عرفای مسلمان

مشهورترین مثال در عرف عرفا و حکما برای بیان وحدت وجود و شهود، آئینه است (بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۳۸۴). نماد آئینه در متون عرفانی، با تغییر معنای اسطوره‌ای آن، به سمبلی از قلب عارف و انسان کامل تبدیل شده است که آن را «آئینه دل» یا «آئینه قلب» می‌نامند. یکی از خصوصیات آئینه که باعث استفاده مکرر آن در عرفان شده، ذات نمایان‌سازی آن است. آئینه هر چه در آن بازتابد را نشان می‌دهد، بدون هیچ تغییر. آینه نه بدین دلیل که ساده‌ترین و شفاف‌ترین تشبیه برای بیان تجلی است، بلکه به دلیل دارا بودن برخی خصوصیات برای عرفا در جهت تبیین مفهوم و منظورشان برگزیده شده (همان: ۳۸۷).

حدیثی از حضرت محمد (ص) آمده است که می‌فرمایند: الْمُؤْمِنُ مَرَاتُ الْمُؤْمِنِ، مؤمن آئینه مؤمن است. تفاسیر بسیاری بر این حدیث نوشته شده است و بسیاری از علما معتقدند همان‌گونه که مؤمن آئینه مؤمن است، آیا بدی‌ها و گناهان مؤمن نیز در این آئینه نمایان خواهد شد؟ پاسخ این سؤال در قلب مؤمن نهفته است. مؤمن واقعی زمانی می‌تواند آئینه برادر دینی خود باشد که قلب صاف و صیقل‌خورده داشته باشد. هر چه آئینه قلب مؤمن شفاف‌تر باشد، مؤمن اصیل‌تر و اصلاح‌گر خواهد بود و وجود بهتری از برادر مؤمن خود را منعکس خواهد ساخت. مؤمن هر چه سطح آئینه قلب خویش را صیقل دهد می‌تواند با خلوص، هر چه در پیرامون وی است را منعکس کند (شوالیه و گربران، ۱۳۸۴: ۳۳۳).

در مناظره امام رضا(ع) و عمران صاحبی، امام پس از تشبیه خداوند به نور، این‌گونه ادامه می‌دهند که: زمانی که مقابل آئینه می‌ایستی عکس در آن منعکس می‌شود، آیا تو در آئینه‌ای یا آئینه در تو؟ اگر هیچ‌کدام در یکدیگر نیستید، [که حق هم همین است] پس چگونه است که تو خود را درون آئینه دیده‌ای و بر وجود خود استدلال نموده‌ای؟ (فاضلی، ۱۳۹۶: ۸۷) امام رضا(ع) می‌فرمایند: حضور خداوند در نفوس آدمی نیز این‌گونه است. انسان نه می‌تواند خداوند

را ببیند و نه می‌تواند منکر وجود خداوند شود. خداوند، بدون هیچ‌گونه تغییری و بدون اینکه چیزی از وجود او کسر شود، در بندگانش ظهور و حلول نموده است. تنها ظرف وجودی و آئینه قلب مؤمن است که چگونگی بازتاب تصویر الهی را ممکن می‌سازد. حق در آئینه‌ای تجلی کاملی خواهد داشت که صاف و شفاف باشد. آئینه از برای اینکه بتواند اشیا را در خود نمودار سازد باید صیقل بخورد و به همین معنا انسانی که می‌خواهد آئینه صفات جمال و جلال حق باشد باید دل‌وجانی شسته از زنگار و زدوده از اغیار داشته باشد (بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۳۹۱).

آئینه که بیانگر وحدت شاهد و مشهود است نزدیک‌ترین رمز مشاهده معنوی و عرفانی نیز است. آئینه نماد امکاناتی است که ذات خداوند در اختیار دارد تا به مدد آن متجلی شود. به نحوی که برخی مانند عین‌القضاء همدانی مدعی شده‌اند که اگر خدا آئینه را خلق نمی‌کرد معنای وحدت وجود قابل تبیین و تمثیل نبود (کاکایی، ۱۳۸۰: ۸۹). عین‌القضاء همدانی می‌نویسد: «خداوند چون بخواهد که خود را بیند در آئینه روح ما نگیرد. خود را بیند که بی‌چون شده از ادراک حُسن و جمال بی‌چونی، برابر درآید ... این آن مقام باشد که او خود را در آئینه روح ما بیند» (بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۳۸۹).

سهروردی از عالم دیگری مانند عالم مثل افلاطون سخن می‌گوید و معتقد است که تصویر اشیاء در آئینه نیست بلکه در عالم دیگری موجود است. در نظر سهروردی صور موجود در آئینه از خود آئینه ناشی نشده‌اند، بلکه تنها مظهر یا محل ظهور صوری است که در مقابل آن قرار می‌گیرد و حقیقت این صور متعلق به عالم مثال است. به نظر سهروردی میان دیدن شی در جهان خارج و دیدن شی در آئینه تفاوت است. آنچه انسان در آئینه مشاهده می‌کند چیزی است که فقط از طریق اتصال نفس به عالم مثال حاصل می‌گردد (کمالی زاده، ۱۳۸۹: ۷۸).

ابن عربی، آئینه را نزدیک‌ترین و بهترین مثال برای تمثیل تجلی حق در عالم وجود می‌داند. چنانکه می‌گوید: «در ممکنات وجودی غیر از وجود حق نیست، مانند صورت در آئینه» (کاکایی، ۱۳۸۰: ۹۴). ابن عربی معتقد است، همان‌طور که جوهر هر فرد در ذات حق منعکس است، ذات حق در جوهر فرد بازمی‌تابد (شوالیه و گربران، ۱۳۸۴: ۳۳۱). ابن عربی در کتاب فُصوص الحِکَم همه صور را مظهر حق می‌داند و همه جهان را سایه‌ای از بازتاب الهی می‌داند،

«مانند این است که عین واحدی به عنوان آئینه باشد ... آئینه در اینجا عین واحدی است که صور ظاهرشده در آن کثیرند» (بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۴۲). ابن عربی عالم و انسان کامل را آئینه حق دانسته، که نظر در آئینه باعث انعکاس تصویر می‌شود و در هر آئینه هر چه در آئینه دیگر است ظاهر می‌گردد. در نظر محی‌الدین ابن عربی، جهان صغیر و کبیر، همچون دو آئینه رو به روی یکدیگر قرار گرفته‌اند، و در هر یک دیگری منعکس می‌شود. در نظر ابن عربی خداوند از آن جهت که شکل ناپذیر است، آئینه‌ای می‌سازد تا صفات و اسماء خود را در آن ببیند: «پس او (حق) آئینه توست تا خود را ببینی و تو آئینه اوئی تا او اسماء خود و ظهور احکام آن‌ها را ببیند و این اسماء و احکام آن‌ها چیزی جز عین او نیست» (همان: ۳۸۹). درواقع در نظر ابن عربی، حق و خلق دو وجه حقیقت و دو سوی آئینه هستند. اگر از جهت وحدت بدان نظر شود حق، و اگر از جهت کثرت بدان نظر شود، خلق است (ابراهیمی دینانی، ۱۳۸۱: ۹۳).

نماد فنا در آئینه

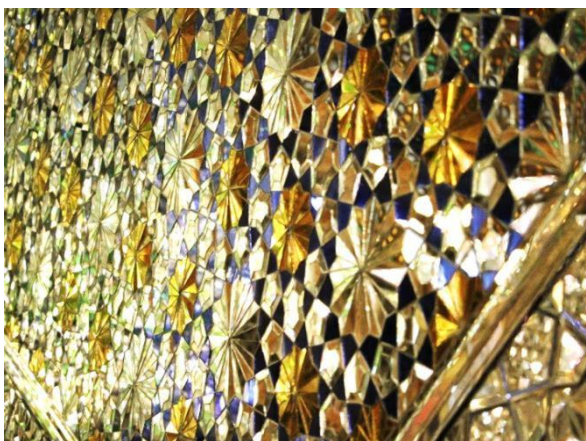
یکی دیگر از خصوصیات آئینه که تمثیل آئینه را جهت عرفان مناسب می‌کند، فنا است. مادامی که ناظر به تصویر خود بنگرد آئینه را نمی‌بیند و زمانی که جرم آئینه را ببیند خودش دیده نمی‌شود. تجربه وحدت وجود نیز بر این اساس قابل درک خواهد بود. عارف با وصول به وحدت وجود یا وحدت شهود، مقام فنا را تجربه می‌کند (کاکایی، ۱۳۸۰: ۸۰). انسان با نظر کردن به آئینه درواقع در حال تماشای خود به عنوان مخلوق خداوند و بازتابنده صفات خداوندی است. انعکاس تصویر ناظر در آئینه نباید دلیل غرّه شدن انسان بر زیبایی‌های خود و جهان پیرامونش شود زیرا سبب می‌شود خداوند را از یاد ببرد. بلکه آئینه باید نشان‌دهنده قدرت خداوند در خلق مخلوق و بازتابنده صفات خداوندی در نهاد انسان باشد. همین که انسان عابد و عارف به فنا رسیده باشد می‌تواند با نظر کردن در آئینه، تجلّی خداوندی را ببیند.

– زدودن زنگار آئینه در عرفان

در بیان نماد آئینه و تشبیه آن به دل مؤمن مسئله زنگار به میان می‌آید. از آنجاکه در گذشته آئینه‌ها از جنس فلز بوده‌اند و فلز درگذر زمان، در مجاورت هوا خورده شده و زنگ می‌زند، بنابراین تباه‌کننده آئینه فلزی، زنگار است. در نتیجه آئینه که در عرفان، نماد قلب انسان است با زنگار همراه است که نشانه‌ای از گناه و پلیدی است. خداوند در قرآن اشاره‌ای مستقیم به زنگار و کدورت دل مؤمن که همان گناهان است، دارد و این اشاره می‌تواند دلیل استفاده از این نماد در عرفان باشد. در آیه شریفه ۱۴ سوره الْمُطَفِّفِينَ، کلمه «رَّانَ» به معنای زنگار بر آئینه دل مؤمن است. «كُلَّا بَلَّ رَّانٍ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ... گناهانی که همواره مرتکب شده‌اند بر دل‌هایشان چرک و زنگار بسته است». این زنگار انسان را از یاد خدا دور می‌کند. ویژگی اصلی آئینه، تجلّی و نمایش است، یعنی هر چه در برابر آئینه بگذارند همان را بی‌کم‌وکاست نشان می‌دهد و هرچه آئینه صیقلی‌تر و شفاف‌تر باشد، بازتاب واقعی‌تر خواهد بود. جهت از بین بردن زنگار آئینه باید آن را صیقل بخشند تا باز شفاف و عاری از آلودگی گردد. بنابراین اگر انسان دل را صیقل دهد، می‌تواند آئینه‌ای گردد که به اندازه استعداد خویش ذات حق تعالی را منعکس می‌کند (عامری و پناهی، ۱۳۹۴: ۱۶۶). صیقل در اینجا نماد تزکیه روح مؤمن است. انسان‌ها بسته به استعداد و میزان صیقل دادن نفس خویش، خدا را نشان می‌دهند. شاعران و عرفا بارها ریاضت و طی طریق را زدودن زنگار از آئینه دل تشبیه کرده‌اند. عطار روح انسان را سطح صیقلی آئینه می‌داند و جسم را در کدورتش چون پشت آئینه می‌داند. این روح و نفس است که باید از ناپاکی‌ها زدوده شده و صیقلی شود و این امر میسر نخواهد شد مگر با مجاهدت، ریاضت و حرکت به‌سوی کشف و شهود. وقتی قلب از همه پلیدی‌های خود پاک‌شده و زنگار از خود بزداید، آدمی به این حقیقت می‌رسد که «خداوند آئینه‌ای است که تو خود را در آن می‌بینی، همان‌گونه که تو آئینه حق هستی که حق تعالی در آن، اسماء خود را مشاهده می‌کند» (نصر، ۱۳۸۲: ۱۲۲). قلب صیقلی انسان نمودی از پاکی روح است و پیامبران و اولیای حق بهترین نمونه و برترین انسان‌ها هستند. اینان بنا به صفای باطن نه‌تنها قادر به دیدن صور بلکه قادر به افشای اسرار باطنی نیز هستند. به عبارتی مانند پیامبران که چنان به صفای دل رسیده‌اند که بازتاب‌دهنده نور اشراقی حق تعالی هستند و می‌توانند راهنما، راه‌گشا و روشن‌کننده مسیر شناخت برای دیگر انسان‌ها بر روی زمین نیز باشند.

آینه‌کاری

به استفاده از قطعات کوچک و بزرگ آینه برای تزیین سطوح داخلی بنا، هنر آینه‌کاری می‌گویند. آینه‌کاری را باید واپسین ابتکار هنرمندان ایرانی در گروه هنرهای زیبا دانست که ایرانیان در معماری داخلی و تزیین درون بنا به کار گرفته‌اند (علی‌آبادی و جمالیان، ۱۳۹۱: ۱۸). این هنر کاملاً اسلامی است و می‌توان آن را دینی تلقی کرد. آینه‌کاری ایرانی گونه‌ای دیوارنگاری با ویژگی‌های خاص است که با انواع دیوارنگاری در جهان تفاوت دارد. هنر آینه‌کاری ابتدا در تزیین فضای داخلی خانه‌ها و باغ‌ها بکار رفت، سپس جهت تزیین زیارتگاه‌ها و بقاع متبرکه مورد استفاده واقع شد که همچنان پابرجاست. همچنین امروزه آینه در طراحی دکوراسیون داخلی بسیار مورد استفاده است. حاصل هنر آینه‌کاری انعکاس پی‌درپی نور در فضا و تالاول و درخشش و ایجاد فضایی معنوی است (مجدکمای، ۱۳۹۲: ۱).

تصویر ۱- آینه‌کاری با نقوش هندسی، رواق تالار آینه حرم مطهر حضرت حضرت شاهچراغ (ع)

- تاریخچه آینه‌کاری

از آنجاکه در زمان پیش از اسلام و در آثار باستانی به‌دست آمده از پارت‌ها و ساسانیان قطعات شیشه یافت شده است، می‌توان نتیجه گرفت که صنعت شیشه‌سازی پیشینه‌ای قدیمی در ایران دارد. هرچند صنعت شیشه‌گری در باستان بسیار پیشرفته بوده و این امر از ظروف شیشه‌ای به‌دست آمده کاملاً مشهود است، اما آینه به معنای امروزی اختراع نشده و در گذشته وجود نداشته است. متأسفانه هنر آینه‌کاری و استفاده از آینه‌های شیشه‌ای در تزیین ابنیه معماری اسلامی ایران به سبب کمبود مدارک و شواهد، چه

به شکل نمونه‌های بازمانده، چه به صورت اسناد و مدارک مکتوب، چندان روشن نیست (شاطریان، ۱۳۹۰: ۳۰۳). برخی ریشه استفاده از آئینه در بنای معماری را منسوب به باور ایرانیان باستان در خصوص پاکی آب و آئینه دانسته و برخی معتقدند به کارگیری آئینه شکسته در بنا ریشه اقتصادی دارد (مجدکمایی، ۱۳۹۲: ۳).

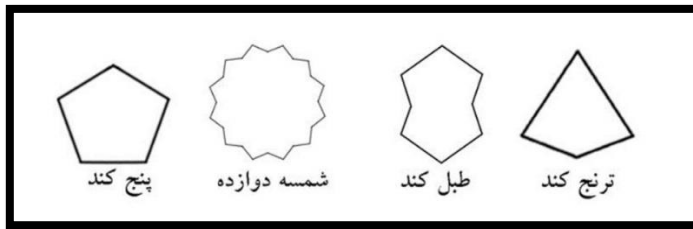
آئینه‌های شیشه‌ای از سده دهم هجری (شانزدهم میلادی) از اروپا، به‌ویژه ونیز، به ایران وارد می‌شد، هنگام حمل و نقل در راه می‌شکست. هنرمندان ایرانی با بهره‌گیری از این قطعه‌های شکسته راهی ابتکاری یافتند و از آن‌ها به صورت آئینه کاری استفاده نمودند (سمسار و ذکاء، ۱۳۷۴: ۱۴۸). پس از آن تولید آئینه رونق گرفت و با پیشرفت صنعت و تقاضای زیاد، جام‌های نازک آئینه در سده سیزدهم هجری قمری (سده نوزدهم میلادی) در آلمان تولید و به ایران وارد شد. به دلیل ورود اتباع دیگر کشورها به ایران در زمان صفوی و قاجار، ورود آئینه به ایران در این زمان رخ داد. حال هنرمندان ایرانی می‌توانستند آئینه‌ها را به اشکال موردنظر برش زده و به کار ببرند. شواهد و مدارک تاریخی موجود حاکی از آن است که، برای نخستین بار آئینه در تزئین بنای خانه شاه‌تهماسب صفوی در سال (۹۴۸ هجری قمری) در قزوین استفاده شده است (علی‌آبادی و جمالیان، ۱۳۹۱: ۲۰). پس از انتقال مرکز حکومت صفوی از تبریز به اصفهان شاهد استفاده آئینه در تزئین کاخ‌های صفوی هستیم. از این کاخ‌ها می‌توان به «کاخ آئینه» اشاره کرد، که به سبب استفاده بسیار از آئینه در تزئین آن بدین نام شهرت یافته بود. این کاخ در کنار زاینده‌رود بود. جهت تزئین سقف، تالار، ایوان و دیوارهای کاخ آئینه از آئینه‌های یکپارچه در اندازه‌های ۱/۵ تا ۲ متر استفاده شده بود. پس از آن در تزئین کاخ چهل‌ستون اصفهان نیز استفاده از آئینه در دیوار تالار و سقف بالای حوض را شاهد هستیم که از آئینه‌های بزرگ و شفاف استفاده شده بود که در آن زمان به «آئینه چهل‌ستون نما» یا «آئینه جهان‌نما» شهرت داشته. نخستین بنای آئینه کاری شده در شیراز، دیوان‌خانه کریم‌خان زند (ارگ کریم‌خان زند) بود که آن‌هم به سال ۱۲۰۹ هجری قمری به فرمان آقا محمدخان قاجار ویران شد (صادقپور و بارانی، ۱۳۹۷: ۱۸۰).

هنر معماری در دوره قاجار رو به افول رفت اما همچنان با شکوه دوران صفوی مقایسه می‌شد. از این‌رو هنرمند به دنبال ارائه طرحی نو، از آئینه کاری که هنری تازه و خلاقانه بود

به‌وفور استفاده می‌کرد. آئینه‌کاری در دوران قاجار رونق گرفت و روزبه‌روز آثار شگرفی با استفاده از آئینه در تزیین مقرنس، دیوار، حاشیه طاقچه‌ها و ازاره‌ها به وجود آمد. در ابتدا هنر آئینه‌کاری تنها برای تزیین اماکن مقدس و کاخ‌ها مورد استفاده بود. اما در دهه‌های پایانی سده چهاردهم هجری (پایان سده نوزدهم میلادی) استفاده از هنر تزیینی آئینه‌کاری به صورتی گسترده در بعضی خانه‌های مسکونی و مراکز عمومی را شاهد هستیم. این تغییر کاربری در استفاده از آئینه‌کاری تزیینی در ابنیه «در شیوه سنتی آئینه‌کاری بی‌تأثیر نبود و با نوآوری‌های تازه همراه شد» (کیانی، ۱۳۷۲: ۲۴۱). از زیباترین آثار آئینه‌کاری ایران می‌توان به تالار آئینه کاخ گلستان، تالارها و اتاق‌های شمس‌العماره، نارنجستان قوام شیراز، و در بقاع متبرکه صحن دارالسیاده حرم امام رضا (ع)، صحن جدید حرم حضرت معصومه (س) و حرم حضرت شاهچراغ (ع) اشاره کرد.

نقوش آئینه‌کاری

نقوش آئینه‌کاری نیز مانند دیگر هنرهای تزیینی اسلامی از نقوش اسلیمی و آیات قرآنی و روایات بهره جسته است. رایج‌ترین طرح و نقش مورد استفاده در آئینه‌کاری، طرح‌های هندسی شامل قطعات کوچک مثلث و لوزی که دوایر متحدالمرکز و مدارات هم‌ردیف از طرح‌های ستاره گونه ایجاد می‌کنند و همچون پرتوهایی از آسمان و خورشیدند. طرح‌ها و نقوش آئینه‌کاری که مشابه آلات گره کاشی‌کاری و گره چینی است معانی مستتر در خود جای دارند. (تصویر ۲) به‌عنوان مثال شمسه تداعی‌کننده خورشید است و انواع ستاره‌های پنج‌پر تداعی‌کننده ستاره‌های آسمان هستند. با به هم پیوستن قطعات کوچک آئینه و نقوش هندسی طرح‌های بزرگتری مانند قاب خاتم و پوشاندن مقرنس و سکنج زیر گنبد انجام می‌شود. از دیگر طرح‌های مورد استفاده در آئینه‌کاری، اسلیمی است. اسلیمی که همان طرح‌ها و نقوش رونده شاخ و برگ موجود در تزیینات معماری است، در آئینه‌کاری نیز مورد استفاده قرار گرفته است. طرح‌های گل و گلدان، آیات قرآنی، شاخ و برگ گیاهی نیز از این دسته هستند (صادقپور و بارانی، ۱۳۹۷: ۱۸۶).

تصویر ۲: نقوش هندسی پرکاربرد در آئینه کاری (نگارنده)

هدف آئینه کاری

آئینه کار با ایجاد اشکال و طرح‌های منظم و هندسی از قطعات کوچک و بزرگ آئینه در سطوح داخلی بنا و کنار هم قرار دادن این سطوح، فضایی درخشان و پرتالو پدید می‌آورد. حاصل استفاده از قطعات بی‌شمار آئینه، بازتاب پی‌درپی نور و ایجاد فضائی پر نور، دل‌انگیز و رویایی خواهد بود. کمالی زاده معتقد است هنر آئینه کاری در ابنیه اسلامی ایران با معانی نهفته همراه بوده و بیانگر عالم مثال است (کمالی زاده، ۱۳۸۹: ۴۹). چندین هدف در استفاده از آئینه در بنا وجود دارد. آئینه کاری نخست با هدف تزئین بنا شروع شد. یکی از اصلی‌ترین موارد استفاده از آئینه‌های بزرگ در ابنیه، استفاده جهت خودبینی و از ابزار روزمره زندگی ساکنین منزل بوده است. همچنین در منازل مسکونی به جهت افزایش نور در شب، چراغ لاله را در طاقچه‌ها مقابل آئینه قرار می‌دادند. همچنین در فضاهایی که از نور چندانی برخوردار نبودند، با نصب آئینه بزرگ بر روی دیوار مقابل پنجره، نور تابیده شده به اتاق را افزایش می‌دادند (مجدکمای، ۱۳۹۲: ۲). علاوه بر آن مجدکمای معتقد است، در برخی ابنیه باهدف امتداد فضا، نصب آئینه‌های بزرگ بر دیوارهای روبرو این تصور را در ذهن بیننده ایجاد می‌کنند که دیواری که به آئینه اختصاص یافته ادامه دارد. لیکن بر کسی پوشیده نیست که استفاده از قطعات شکسته آئینه در حاشیه دیوارها، در ارسی و در تلفیق با تزیینات گچی صرفاً جنبه تزیینی داشته است. آئینه کاری بناهای متبرکه کم از آئینه کاری دیگر ابنیه ندارد، اما علاوه بر هدف تزئین بنا به بهترین شکل، هدف فضاسازی معنوی را نیز در خود دارد. هنرمند آئینه کار سعی در اتصال زمینه‌های دوبعدی و سه‌بعدی فضا در یکدیگر دارد. آئینه کار بر آن است تا بیننده موضوع را از زوایای دید مختلف ببیند. در آئینه کاری بناهای مذهبی هنرمند از استفاده از پرسپکتیو رایج نیز دست می‌کشد و زاویه دید جدید و متعددی به مخاطب ارائه می‌دهد (همان: ۱).

معرفی بنای حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع)

بارگاه ملکوتی حضرت سید میراحمد(ع)، پسر ارشد امام موسی کاظم (ع) امام هفتم شیعیان، ملقب به شاهچراغ، برادر بزرگ‌تر امام رضا (ع)، در شیراز است. وجود این بنای مقدس و سایر امامزادگان مدفن در این شهر، باعث شده شیراز به‌عنوان سومین حرم اهل‌بیت(ع) نام‌گذاری شود. به دلیل وجود مقبره این بزرگوار در شیراز، این شهر همیشه مرکزی برای نشر و توسعه مذهب شیعه در جنوب کشور بوده است. این آرامگاه در نظر مردم شیراز از اهمیت بسیاری برخوردار است، و اعیاد و عزاداری‌های مذهبی مانند مراسم محرم و صفر در این حرم مقدس انجام می‌گیرد. این امام بزرگوار که در راه سفر به‌سوی خراسان برای بیعت و پیوستن به برادر خود بوده‌اند، توسط مأموران خلیفه عباسی، مأمون، در شیراز به شهادت می‌رسند. از جهت پیدایش قبر حضرت احمد بن موسی (ع) اطلاعات مطمئنی در دست نیست؛ اما بنا بر دلایل متقن، قبر حضرت در زمان اتابکان و در عصر امیر مقرب الدین مسعود بن بدر بین سال‌های ۶۲۳ تا ۶۵۹ ه.ق، یافت شده است (ندیم و همکاران، ۱۳۹۷: ۹۶ و ۹۷).

تصویر ۳: نمایی از حرم حضرت شاهچراغ (ع) شیراز، قاجار، مأخذ: (کیانی، ۱۳۷۲، ۱۸۴)

در سال ۷۴۵ ه.ق به دست تاشی خاتون مادر ابواسحاق اینجو در خصوص گسترش و نوسازی حرم حضرت شاهچراغ (ع) اقدامات بسیاری انجام گرفته است. بنای امروزی شاهچراغ باقی مانده بقایای موقوفات و تعمیرات بانو تاشی خاتون است (همان: ۹۶). از موقوفات مهم بانو تاشی خاتون به حرم حضرت شاهچراغ (ع) می توان گنبد و بارگاه، زاویه، مدرسه، کتابخانه، قرآن پیر یحیی جمالی صوفی و مقبره خود بانو تاشی خاتون در مجاورت حرم حضرت شاهچراغ (ع) اشاره کرد، که اکنون به جز قرآن، همگی از بین رفته اند (همان: ۱۰۲). آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع) چندین مرتبه در سال های ۹۹۷، ۱۳۳۹ و ۱۳۶۹ ه.ق به دلیل زلزله آسیب می بیند. در سال ۱۱۴۲ ه.ق با مبالغ اهدایی نادرشاه افشار، تعمیرات گسترده ای بر ساختمان حرم انجام می گیرد. به دلیل اهمیت و تقدس حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع) در ادوار مختلف، متولیان و حکام بهترین و کامل ترین نمونه های تزیینات معماری را جهت این بنا به کار برده اند. همین امر سبب شده که حرم حضرت شاهچراغ (ع) جمیع هنرهای معماری اسلامی را در خود داشته باشد (پایگاه اطلاع رسانی آستان مقدس حضرت احمد بن موسی الکاظم شاهچراغ (ع)).^۱

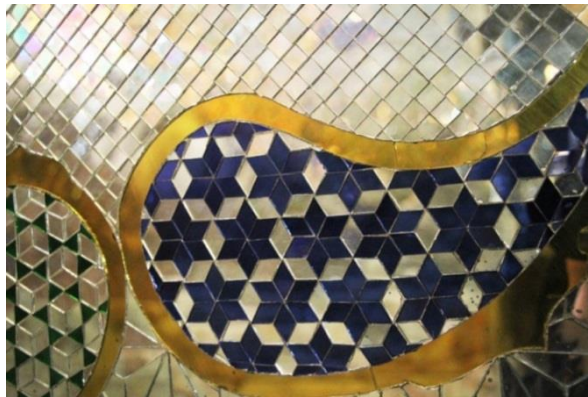
تصویر ۴: نمایی از صحن احمدی حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع)

^۱ www.shachecheragh.ir

آیین‌کاری حرم حضرت شاهچراغ (ع)

این بخش با استفاده از مشاهده میدانی و عکسبرداری آیین‌کاری حرم حضرت شاهچراغ (ع) توسط خود نگارنده انجام گرفته است. در تزئین دیوارهای داخلی حرم مطهر حضرت شاهچراغ تماماً از آیین‌کاری استفاده شده است. از نکات موردتوجه در آیین‌کاری حرم حضرت شاهچراغ (ع) در مقایسه با دیگر بقاع متبرکه، وجود تزئینات بیشتر، استفاده از رنگ‌های متنوع، استفاده از فضای بیشتری جهت آیین‌کاری، پوشاندگی کل سطح دیوارها تا سقف با آیین‌کاری و تعدد طرح‌های تزئینی در این بنا می‌باشد. اگرچه در رواقات جانبی ضریح، جهت آیین‌کاری دیوارهای روبرو از یک طرح استفاده شده، اما در کل فضا طرح قاب‌های آئینه هر رواق متفاوت بوده و طرح‌ها تکرار نشده‌اند. بیشترین تزئینات آیین‌کاری در حرم حضرت شاهچراغ مربوط به طاق بالای درهای ورودی و خروجی است. بالای طاق‌ها نیز یک به یک تزئینات گچبری و آئینه‌کاری دارد (صادقی‌پور و بارانی، ۱۳۹۷: ۱۸۶). آیین‌کاری در حرم مطهر حضرت شاهچراغ تماماً از لبه سنگ ازاره شروع شده و تا سقف ادامه می‌یابد. در طاقچه‌ها و بالای دیوارها ترکیب نقوش اسلیمی با گچ بری را شاهد هستیم. در تالار آینه، راهروهای ورودی، رواق اصلی و دیوارهای مجاور روضه منوره آیین‌کاری پوشاندگی کل سطح دیوارها تا سقف را شامل می‌شود.

جزئیات آیین‌کاری نیز دارای تنوع بسیاری است. نوارهای تزئینی آیین‌کاری دور قاب آئینه، دور دیوارها، زیر طاق‌ها و دور طاقچه‌ها تنوع بسیاری دارند و از طرح یا رنگ‌های تکراری در این تزئینات استفاده نشده است. طرح‌های اسلیمی شامل خطوط منحنی شاخه‌ای، بته‌جقه، گل و گلدان می‌باشد. از مهم‌ترین نقوش به کار رفته ساقه‌های ختایی دو شاخه است که در قطار بندی و حاشیه‌های دیوارها قرار گرفته است. نقوش بته‌جقه، گل نیلوفر و گلدانی نیز از دیگر نقوش پرکاربرد تزئینات آیین‌کاری حضرت شاهچراغ است (همان: ۱۸۶). نقوش هندسی پرکاربردترین نقوش جهت آیین‌کاری هستند. در مشاهده میدانی و بررسی نقوش به کار در آیین‌کاری حرم حضرت شاهچراغ (ع)، مشخص شد که آلت‌های شمشه پنج، شش، هشت، نه و دوازده، ترنج، پنج و شش شل، پنج کند، سرمه‌دان، طبل کند، چندضلعی‌های منتظم، ستاره و تکه، بیشترین نقوش به کار رفته در آیین‌کاری این بقعه متبرکه می‌باشند.

تصویر ۵: جزئیات آئینه کاری رواق تالار آئینه، حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع)

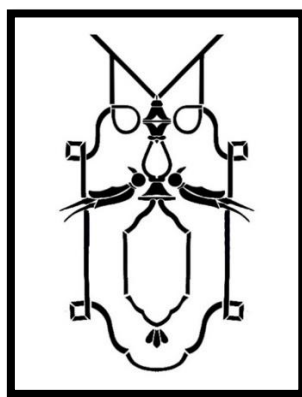
رنگ غالب آئینه کاری به رنگ نقره ای است لیکن تزیینات به رنگ های آبی لاجوردی، زرد، سبز و شنگرفی^۱ به کاررفته است. در سقف و دیوارها بعضا ترکیب آئینه کاری و گچ بری را شاهد هستیم. در طاقچه ها نیز همین روش ترکیب تزیینات آئینه کاری و گچ بری تکرار شده است. تزیینات آئینه کاری چسباندن قطعات کوچک آئینه با اشکال گل، برگ، پرند و گلدان و نام الله و صفت های خداوند به خط نستعلیق و بنایی، بر سطح گچ می باشد. نقوش هندسی آئینه ها دارای برش های مثلث، مربع و لوزی می باشد. قدیم ترین آئینه کاری های به جامانده در حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع) در رواق تالار آئینه انجام گرفته است، لیکن نخستین تاریخ آئینه کاری که در این بنای مطهر ثبت شده، در رواق ورودی از درب طلا (ورودی برادران) است که در سال ۱۳۰۵ ه.ق توسط استاد «زین العابدین» انجام گردیده است (رستگار، ۱۳۷۷: ۹۳). از آنجا که در گذشته فضای دور ضریح محل دفن اشخاص بوده است، پس از بازسازی و نوسازی رواق ها، سنگ قبور قابل مشاهده نیست. از این رو بر پایین ترین لبه آئینه کاری حاشیه دیوار بر بالای سنگ ازاره، نام متوفی ذکر شده است. لیکن از تاریخ فوت متوفی می توان دریافت که آئینه کاری پس از این تاریخ انجام گرفته است (تصویر ۶).

^۱ رنگ سرخ مایل به نارنجی روشن یا سرخ مخملی.

تصویر ۶: جزییات ثبت اسامی متوفی بر حاشیه دیوار، تاریخ ۱۳۳۰ ه.ق، دیوار جانبی رواق روضه منوره، حرم حضرت شاهچراغ (ع)

یکی از نکات جالب و منحصر به فرد در تزیینات آئینه‌کاری حرم حضرت شاهچراغ (ع)، استفاده از نقش هدهد در آئینه‌کاری رواق مجاور ضریح است (تصویر ۷). نقش این پرنده تنها نقش حیوانی به کار رفته در آئینه‌کاری‌های حرم شاهچراغ (ع) می‌باشد. نام هدهد در قرآن و داستان حضرت سلیمان ذکر شده و بنا به داستان منطق الطیر عطار نیشابوری جایگاه ویژه‌ای نزد عرفا دارد. هدهد در ادبیات و عرفان اسلامی نمادی از انسان کامل است و مرغی است که با گذشتن از راه‌های پرخطر و سیر و سلوک، کامل شده و راهنمای دیگر مرغان می‌شود. با این تفاسیر می‌توان استفاده از نقش هدهد در آئینه‌کاری این بقعه متبرکه را به دلیل معنای مستتر عرفانی آن و اشاره به انسان کامل تعبیر نمود.

(ب)

(الف)

تصویر ۷: (الف) جزییات آئینه‌کاری روی گچ، رواق شمالی، (ب) نقوش آئینه‌کاری، اسلیمی، گلدانی و هدهد، حرم حضرت شاهچراغ (ع)

وحدت و کثرت در آئینه

اگرچه آئینه کاری بناهای مقدس و ابنیه به صورت امروزی در زمان عرفای متأخر وجود نداشته است، اما تمثیل آئینه در عرفان و مسئله کثرت و وحدت از آن چنان اهمیتی برخوردار است که علما و عرفا مسئله وحدت و کثرت در قطعات آئینه و شیشه را به تفصیل بیان نموده‌اند. فخر رازی در مرصادالعباد انعکاس وجود خداوند در آئینه را این گونه بیان می‌کند: «خداوند، آئینه‌ها بر کار می‌نشانند که هر یک مظهر صفتی بود از هزار صفت خداوندی، تا آنچه معروف است از هزار و یکی آئینه مناسب هزار و یکی صفت بر کار نهاد و چون او در آئینه نگرد به هزار و یک دریچه خدای خود را ببیند» (رازی، ۱۳۱۲: ۴۲). در اندیشه‌های دینی خداوند از روح خود در انسان دمیده است، بنابراین انسان دارای صفات خداوندی است و استعداد تجلی پروردگار در خویش را دارد. فخر رازی انسان را در صورتی منعکس کننده صفات خداوندی می‌داند که انسان در جهت آن کمال یافته باشد. به گفته وی: «چون نفس انسان مستعد آئینه‌گی است، تربیت یابد و به کمال خود رسد، ظهور کند و جملگی صفات حق در خود مشاهده کند» (همان، ۳). آنگاه است که حدیث «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ»^۱ ... هر که خود را شناخت، خدای خویش را خواهد شناخت» تعبیر می‌شود.

در نظر ابن عربی تمثال آئینه راهی برای نشان دادن کیفیت کثرت از وحدت است، بدون اینکه به وحدت لطمه‌ای بخورد. به گفته ابن عربی در خصوص کثرت و وحدت در آئینه همه صور در حق ظاهر می‌شوند. ابن عربی هر دو مفهوم وحدت به کثرت و کثرت به وحدت را با ذکر دو نوع آئینه توضیح می‌دهد. نخست وحدت در کثرت است. خلق آئینه حق است یعنی خدا خود را در آئینه خلق و در درجه انسان کامل می‌بیند. سپس جهت بیان کثرت در وحدت بیان می‌دارد که حق آئینه خلق است و انسان‌ها خود را در آئینه خدا می‌بینند. در نظر ابن عربی جهان بینی وحدت در کثرت از آن خداست و جهان بینی کثرت در وحدت از آن عارف (بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۴۴). هر یک خود را در آئینه دیگری و نسبت به ذات و استعداد خود می‌بیند.

یکی از زیباترین تمائیل جهت بیان حضور حق در مظاهر، تمثیل سید حیدر آملی است: «سید حیدر وجود ظاهر در صورت حقایق را همچون شمع مشتعلی می‌نامد که درجایی ثابت است و اطراف آن آئینه‌های صیقل یافته کثیری وجود دارد. این آئینه‌ها از نظر اضلاع و اشکال

^۱ - حدیثی از امام علی(ع)، غرر الحکم، ج. ۵.

مختلف هستند، برخی مدور است و برخی مثلث یا مربع. پس چون نور شمع در این آینه‌ها ظاهر شود لاجرم در هر آینه به شکل آنچه هست ظهور می‌کند. به تعبیری ظهور نور به صورت ظرف خویش است» (بلخاری قه‌ی، ۱۳۹۲: ۱۴). ظهور خداوند و انعکاس نور ذاتی او تغییری ندارد زیرا او نور بیکران هستی است و این انسان است که بسته به ظرف وجودی خود نور خداوند را دریافت می‌کند و منعکس کننده آن خواهد بود.

محققین و علمای معاصر نیز به فراخور تفاسیری که بر نظرات فلاسفه و علمای متأخر می‌نویسند به شرح مفاهیم مستتر در آینه‌کاری ابنیه پرداخته‌اند. در نظر بلخاری قه‌ی، انسان برای درک معانی به واسطه نیاز دارد و این واسطه گاهی همان معماری و مکان مقدس است که دارای معانی مستتر است. در نظر وی، اصل وحدت و کثرت در تمثال آینه وضوحی کامل می‌یابد «زیرا چنانچه صوری متعدد در آینه ظاهر شوند، این تعدد به وحدت آینه خدش‌ای وارد نمی‌سازد. در مقابل این مفهوم کثرت آینه‌ها و تکثر تصاویر نیز به وحدت ناظر خدش‌ای وارد نخواهد کرد» (بلخاری قه‌ی، ۱۳۹۴: ۳۸۸). کثرت در وحدت آینه یعنی تکثر صور اعیان در آینه‌ای واحد. اما وحدت در کثرت نیز با آینه قابل تبیین و تفسیر است. زیرا اگر شخص واحدی در مقابل آینه‌های متعدد قرار گیرد، تعدد صور شخص در آینه‌ها، نمایانگر تعدد شخص نیست، بلکه ناظر واحد است و تصاویر متعددی از وی منعکس شده است (همان: ۳۸۹). بلخاری قه‌ی معتقد است که هنگامی که زائر در آینه‌های متکثر می‌نگرد هم ناظر قابل‌رویت است و هم بنا؛ صورت همراه با آینه است و آینه همراه با صورت است. هم کثرت در وحدت قابل مشاهده است و هم وحدت در کثرت (بلخاری قه‌ی، ۱۳۹۲: ۱۵). بلخاری قه‌ی معتقد است حق در آینه‌ای تجلّی کاملی دارد که صاف‌تر و شفاف‌تر باشد و آن قلب مؤمنی است که از زنگار پاک شده است. اگر در آینه‌ای که کثرت در آن متجلّی گشته، زنگاری از بی‌نظمی و فقدان نظم و تناسب نشیند، قطعاً کثرت تمثال و آینه وحدت نخواهد بود (بلخاری قه‌ی، ۱۳۹۴: ۵۱). اگر انسان و خدا آینه یکدیگر شوند، خدا خود را در انسان و انسان خود را در خدا می‌بیند، پس خدا خود را خدا و انسان خود را انسان می‌بیند. خداوند خود را در آینه خلق می‌بیند و نظاره‌گر صفات خود در آینه قلب تعداد کثیر مخلوقات خواهد بود. در نظر بلخاری- قه‌ی، کثرت تنها از پدیدآورنده جهان به وجود می‌آید؛ زیرا خود احد و واحد است.

آئینه کاری در بقعه متبرکه حضرت شاهچراغ (ع)

با پیدایش هنر آئینه کاری در ابنیه، این هنر به یکی از پرطرفدارترین هنرهای تزئینی معماری اسلامی تبدیل شده است. ملّاک متمول، درباریان و تجّار، بهترین نمونه‌های آئینه کاری را در منازل خود اجرا می‌نمودند و ایوان‌ها و تالارهای آئینه کاری بسیار مجلل را در کاخ‌های پادشاهان شاهد هستیم.

زیبایی آئینه کاری اولین دلیل استفاده از این هنر در ابنیه ایران می‌باشد. لیکن علاوه بر جنبه زیبایی‌شناسی، معنای وحدت و کثرت مستتر در ذات آئینه کاری، دلیل استفاده از قطعات کوچک آئینه کاری در اماکن مذهبی بوده است. آئینه کاری در حرم حضرت شاهچراغ (ع) با استفاده از قطعات کوچک آئینه بر سطح دیوار جهت خودبینی بکار نرفته و علاوه بر ایجاد محیطی معنوی، ناظر را به تفکر دعوت می‌نماید. آئینه کاری حرم حضرت شاهچراغ (ع) با چیدمان منظم سطوح هندسی، فضایی جدید و آشنا و عمق تصویری برای مخاطب ایجاد می‌نماید. در آئینه کاری ایرانی یک فضای بزرگ متکثر و خارج از مرکز به چشم می‌خورد و همین تصوّر، سطح پیوسته‌ای را در ذهن مخاطب ایجاد می‌نماید (پورزرین، ۱۳۹۲: ۸۰). پور زرین معتقد است بازتاب شکل‌های هندسی حاصل از انعکاس فرم‌های متعدّد و فضا در آئینه کاری معماری بناهای اسلامی، به گونه‌ای است که هم‌زمان احساس فرورفتگی و برآمدگی ایجاد می‌کند. در نظر وی انعکاس اشیا و مخاطب در خطوط و سطوح آئینه کاری چنان است که «در آن واحد هم دور است و هم نزدیک» (همان: ۸۴). آئینه کار بنای مذهبی بر آن است که بیننده تصویر را از زوایای دید مختلف ببیند. به همین جهت با تغییر اشکال و زاویه آئینه‌ها نگاه ناظر روی اشیاء از نقطه‌ای به نقطه دیگر حرکت کرده و زوایای دید جدید به مخاطب عرضه می‌شود. استفاده از برش قطعات کوچک در آئینه کاری با ایجاد تکثر تصویر در آئینه‌های متعدد، اشیاء را از حالت و ظاهر معمولی‌شان به محیط درون کثیر آئینه‌ها انتقال می‌دهد و حرکت در محیط جدید به وجود آمده از آئینه‌ها، برای مخاطب ایجاد ابهام می‌کند. (تصویر ۸) اما این ابهام برای بیننده و زائر وهم‌آور نیست. بازتاب پی‌درپی نور و آئینه دیوارهای مجاور در آئینه کاری برای زائر محیطی معنوی و آشنا ایجاد می‌کند (همان: ۸۴). این فضای آشنا در نظر

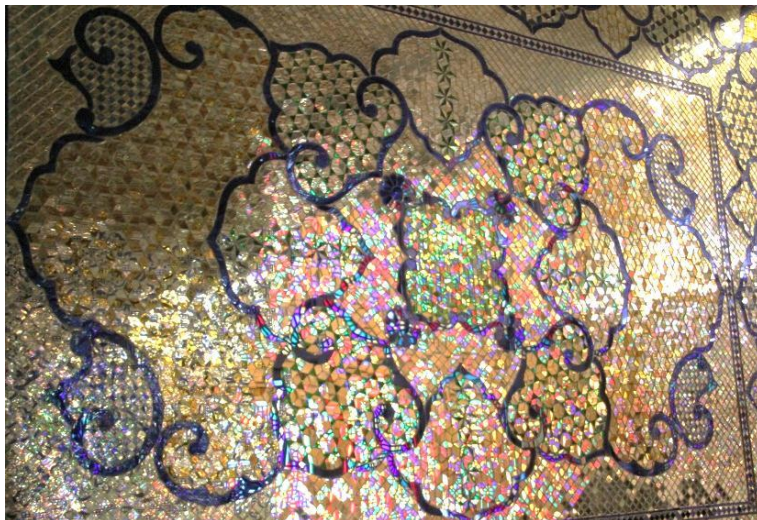
ناظر نور الهی است که تا قلب بیننده نفوذ کرده و باعث آرامش ناظر شده و سبب اتحاد موجود با خالق هستی‌بخش شده و حضور خداوند در قلب مؤمن را میسر می‌سازد.

تصویر ۸: شکست تصویر ناظر و بازتاب تصویر محیط و انعکاس پی‌درپی انوار رنگی پنجره گره‌چینی مجاور و آینه‌کاری دیوار روبرو، ایجاد فضایی معنوی و آرامش‌بخش، حرم حضرت شاهچراغ (ع)

شکست تصویر مخاطب در قطعات کوچک آینه‌کاری باعث ایجاد تصویر جدیدی از مخاطب شده و زائر با تصویر جدیدی از خود روبرو می‌شود. در اینجا زائر خود به موضوع دیدن تبدیل می‌شود و حرکت نگاه و یا حرکت جسمی او فضای تصویری ایجادشده درون آینه‌کاری را تغییر می‌دهد. زمانی که قطعات کوچک آینه کنار هم قرار می‌گیرند، استحکام مادی اشیا از بین رفته و بر اساس قانون شکست نور، تصویر را تکه‌تکه نشان می‌دهد و از کنار هم قرار گرفتن تصاویر، حس حرکت القاء می‌شود (پورزرین و جوانی، ۱۳۹۳: ۸۷). هر چه قطعات آینه کوچک‌تر باشد، انعکاس فضا و تصویر مخاطب بیشتر می‌شود، شی به قطعات بیشتری تقسیم‌شده و استحکام آن دگرگون می‌گردد. تجمع و تفرق بیشتر عناصر و شکست تصویر مخاطب در آینه، به کثرت رسیدن یک واحد است. علاوه بر حضور کثرات انسان‌ها در پیشگاه

خداوند، و شکست تصویر و تبدیل تصویر ناظر به تعداد کثیر در آینه کاری حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع) نیز در عین وحدت شخص، القای مفهوم کثرت به وحدت را متجلی می‌سازد.

تصویر ۹: بازتاب تصویر محیط و انعکاس پی‌درپی انوار رنگی پنجره گره چینی مجاور و آینه‌کاری دیوار روبرو، حرم حضرت شاهچراغ (ع)

شکست آینه و استفاده از قطعات هندسی در آینه‌کاری زمینه‌ای با خطوط مورّب ایجاد می‌کند. خطوط مورّب که بیشترین خطوط استفاده‌شده در آینه‌کاری است محورهای افقی و عمودی شکل را تغییر می‌دهد و حرکت و پویایی شکل را دوچندان می‌کند. بدین‌صورت ساختمان ظاهری شی یا مخاطب از بین رفته و تصویر مخاطب و محیط حرم در آینه حل می‌شود. تصویری کاملاً متفاوت با آنچه دیگر آینه‌های روزمره منعکس می‌کنند. جنبش عناصر منعکس‌شده در آینه، تصویری جدید ایجاد کرده، و گسترش پی‌درپی آن در فضای نورانی و رنگی حرم، نموداری است که حرکت شیء را القا می‌کند. اما این حرکت در آینه تمام‌قد که تصویر مخاطب را تماماً منعکس می‌کند، القا نخواهد شد. تصویر منعکس‌شده در آینه تمام‌قد همان جسم ناظر است که بر سطح دوبعدی آینه منعکس می‌شود. حرکت ناظر و در پی آن، حرکت تصویر ناظر در آینه کامل، نشانه‌ای بصری یا مفهومی مستتر به همراه ندارد. در واقع انعکاس تصویر تمام‌قد ناظر در آینه، همان تکرار معمولی تصویر در آینه است، که مخاطب در زندگی روزمره بارها شاهد آن است و بدون لحظه‌ای درنگ و تفکر از آن عبور

می‌کند. استفاده از انواع طرح‌ها و آلت‌های گره مانند ستاره، صور فلکی و شمسه در آئینه‌کاری بقاع متبرکه، یادآور آیات قرآنی و اشاره به هدایت انسان با نور ستارگان است. آئینه‌کاران باحوصله کافی نقش‌های خیال‌پرور خود را به اشکال گوناگون آن‌چنان ماهرانه نشان می‌دهند که با شکست نور به‌صورت پرتویی از انوار بی‌شمار دیده می‌شود و جلوه‌ای از صفا و روحانیت فضا را در برمی‌گیرد تا دل‌های پاکان را به‌سوی خدا بکشاند و این‌گونه هنرنمایی، بازتابی از معنویت و یکتاپرستی است (مقیم پور بیژنی، ۱۳۸۷: ۸۷). طرح‌های استفاده‌شده در آئینه‌کاری معماری بناهای اسلامی برگرفته از آیات قرآن مجید است. شاخ و برگ‌های اسلیمی یادآور درختان مقدس بهشت هستند و نقش ستارگان و خورشید نیز جلوه و نشانه‌ای از کلمه آسمان‌ها (سَمَاوَات) در آیات قرآن کریم است. استفاده از آلات گره و برش‌های کوچک آئینه که تا پیش‌ازاین تنها در کاشی‌کاری استفاده‌شده بود، نبوغ آئینه‌کاری بناهای اسلامی ایران است. همان‌گونه که نظم هندسی دوایر متحد‌المركز در کاشی‌کاری گنبد و چرخش و پیچش ردیف کاشی‌ها دورتادور ستون را شاهد هستیم، ترکیب و تلفیق سطوح و نقوش آئینه‌کاری نیز بر نظم بی‌بدیل استوار است. استفاده از دایره، انواع مثلث و مربع در برش‌های هندسی آئینه‌کاری بر اساس نگرش دانشمندان مسلمان، در خصوص تقدس و مفاهیم این نقوش است. آئینه‌کاری ایرانی سازمانی دقیقاً محاسبه‌شده از سطح‌های تصویری و نظامی از روابط فضایی را کشف کرده و آن را به طرز منطقی به‌وسیله قطعات آئینه عرضه می‌دارد (پورزرین و جوانی، ۱۳۹۳: ۹۱). دایره زیر گنبد ابتدا یادآور فضای آسمان است، که در آئینه‌کاری آن نیز از انواع شمسه و ستاره استفاده می‌شود. همچنین نورپردازی سبزرنگ به زیر گنبد در بقاع متبرکه، حالت معنوی فضای بالای ضریح را چشم‌نواز کرده و تقدس فضای زیر گنبد که محل دفن ائمه و معصومین است را دوچندان می‌نماید. آئینه‌کاری زیر گنبد در بقاع متبرکه با تاللو و درخشش دوچندان اشاره به وسعت بیکران آسمان دارد.

آئینه‌کاری حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع) علاوه بر تجلی، یگانگی دارد. بازتاب تصویر ناظر و فضا در برش‌های کوچک آئینه دچار شکست شده و تبدیل به یک هیئت هندسی جدید می‌شود. درواقع نه‌تنها انعکاس تصویر ناظر و منظور در آئینه‌کاری رخ می‌دهد، بلکه گویی تصویر و انعکاس، هر دو یکی می‌شود. می‌توان انسان را یک آئینه وصف کرد که پالوده شده و

ذات صیقلی او به تنهایی منعکس کننده کثیر صفات خداوندی است. در سوی دیگر انسان را جزیی از کل انسان‌ها بدانیم که هر یک دارای یکی از صفات و اسماء الهی هستند و با پیوستن به یکدیگر در بقعه متبرکه، یک آئینه به هم پیوسته را شکل می‌دهند. کثیر انسان‌ها در حرم مطهر، تجلی گر ذات خداوند و من حیث المجموع اسماء و صفات الهی می‌شوند و تنها با حضور در جو و فضای الهی است که وحدت وجود کثرت انسان‌ها حاصل می‌شود.

نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از پژوهش حاضر نشان می‌دهد که؛ در آئینه کاری حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع) از آئینه‌های قدی استفاده نشده است. آئینه‌های بزرگ صرفاً به عنوان ابزار روزمره و وسیله‌ای جهت خودبینی استفاده می‌شوند. از این رو آئینه کاری در حرم حضرت شاهچراغ (ع) با قطعات شکسته و کوچک آئینه در کنار یکدیگر انجام شده است، و جنبه ابزاری و خصوصیت خودبینی آئینه نادیده گرفته شده است. آئینه در آئینه کاری این بقعه متبرکه منعکس کننده بخشی از ناظر است. این ناظر که به صورت کثیر بر روی زمین قرار دارد مخلوق خداوند است و از صفات خداوندی خلق شده است. ناظر به عنوان خلیفه الله در حرم امام حضور دارد و نماینده خداوند بر روی زمین است. ناظر باید دل از دنیا جدا دارد تا به شناخت خداوند نائل شود. با استفاده از قطعات کوچک در آئینه کاری حرم مطهر، ناظر قادر نیست انعکاس چهره خود را در آئینه ببیند، بلکه در برابر آئینه‌ای قرار می‌گیرد که وجود او را در عین وحدت به صدها قطعه تبدیل می‌کند. این آئینه‌ها ناظر و زائر را به تفکر دعوت می‌نماید. ناظر که در سیل جمعیت و انعکاس دیگر زوار در برابر بقعه متبرکه یکی از اولیاء خداوند حاضر شده است در انعکاس آئینه‌ها با فضا و جمعیت یکی می‌شود. بنگر که تو کیستی و خالق تو کیست.

استفاده از نماد آئینه در عرفان اسلامی به جهت خصلت انعکاسی آئینه است. آئینه در عرفان نماد انعکاس تصویر صفات الهی در انسان است. ناظر حقیقی وقتی به آئینه نگاه می‌کند همان معرفت حقیقی (نور) منعکس در آئینه را می‌بیند. ناظر حقیقی با چشم دل به آئینه می‌نگرد و اینجاست که عارف و معروف، شاهد و مشهود و ظرف و مظهر و یکی می‌شوند. اینجا دیگر آئینه حجاب بین ظواهر دنیای فانی و عالم بالا نیست. حجاب از میان رفته و ناظر به

فنا و به قرب الی الله می‌رسد، ناظر و منظور و رایی و مرئی یکی می‌شوند. در اینجا کثرت مخلوقات از بین رفته و ناظر به وحدت حق متصل می‌شود.

از زمان روی کار آمدن آئینه‌کاری، جنبه تزئینی آن مهم‌ترین عامل جهت به‌کارگیری آئینه‌کاری در باغ‌ها، منازل و کاخ‌ها بوده است. همچنین آئینه‌کاری با دیگر هنرهای تزئینی مانند گچ‌بری و گره‌چینی تلفیق شده و در انواع ابنیه مورد استفاده قرار گرفته است. در دامنه مفاهیم زندگی انسان متجدد آئینه ابزاری جهت خودبینی است. برای انسان متجدد آئینه چهره‌نما و خودنما است و معنای مستتر عرفانی با خود به همراه ندارد. از این جهت می‌توان دلیل استفاده از آئینه‌های بزرگ قدی در خانه‌ها، باغ‌ها، تکایا و کاخ‌ها را موجه دانست، زیرا این آئینه‌ها ابزاری از ابزار روزمره زندگی انسان هستند. این بررسی نشان می‌دهد که آئینه‌کاری در بقعه متبرکه حضرت شاهچراغ (ع) جهت خودبینی و یا استفاده از ویژگی تزئینی آئینه‌کاری به‌تنهایی نبوده و به دلیل معانی و نمادهای عرفانی بدین‌صورت استفاده شده است. در آئینه‌کاری حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع)، آئینه با اندازه‌ای که بتوان تصویر کامل اندام، چهره انسان و یا شی را درون آن دید وجود ندارد. در هیچ‌یک از دیوارهای حرم از آئینه‌هایی در اندازه‌های بزرگ استفاده نشده است زیرا در آن صورت آئینه تبدیل می‌شود به وسیله‌ای جهت خودبینی. در نتیجه آئینه‌کاری حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع) با تکیه بر مفاهیم عرفانی انجام شده است. آئینه‌کاری این بقعه متبرکه علاوه بر مفاهیم مستتر عرفانی، به ایجاد فضایی معنوی منجر می‌شود. در رواقات آئینه‌کاری شده حرم حضرت شاهچراغ (ع) انعکاس نور از پنجره‌ها و چلچراغ‌ها بر دیوارها و سقف، فضایی معنوی، ملکوتی و آرامش‌بخش برای زائر ایجاد می‌نماید.

تصویر ناظر در قطعات کوچک آئینه دچار شکست شده و تبدیل به یک هیئت هندسی شود. ناظر و فضای ملکوتی بقعه متبرکه یکی می‌شوند. زمانی که ناظر در میان آئینه‌های گوناگون قرار گرفته باشد که از نظر تحدب و تعقر، کوچکی و بزرگی، شکل، رنگ و اندازه متفاوت هستند تمثیل وحدت در کثرت نمود بارزی می‌یابد. در این صورت است که تمام آئینه‌ها تصویر شخص واحدی را نشان می‌دهند، لیکن هر کدام به مقتضای حال، شکل و استعداد خود، تصویری متفاوت از ناظر نمایش می‌دهد. تمام تصاویر منعکس شده در آئینه یکی

است و همه شخص ناظر است لیکن در اشکال متفاوت. آیینہ از خود وجودی مستقل ندارد و همه انعکاس درون آن، انعکاس جزیی از کل ناظر است. انسان نیز از خود وجودی مستقل ندارد و مخلوق و بازتاب صفات خالق بزرگوار خود بر روی زمین است. اینجاست که وحدت در کثرت و کثرت در وحدت وجود، هم‌زمان روی می‌دهد. از این‌رو می‌توان نتیجه گرفت که آیینہ کاری حرم مطهر حضرت شاهچراغ(ع) ویژگی مستتر وحدت در کثرت را در خود دارد.

منابع

- ابراهیمی دینانی. غلامحسین. (۱۳۸۱). وحدت و کثرت وجود از دیدگاه حکمت متعالیه. تحریر و تنظیم از سید حسن حسینی سروری. اندیشه صادق: صص ۹۰-۱۰۳.
- بلخاری قہی. حسن. (۱۳۹۰). مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- بلخاری قہی. حسن. (۱۳۹۲). تمثیل ظهور حق در مظاهر عددی و هندسی به روایت سید حیدر املی و تأثیر احتمالی آن بر هنر آیینہ کاری ایرانی. مجله صفه. شماره ۶۱: صص ۶-۱۸.
- بلخاری قہی. حسن. (۱۳۹۴). نظریه هنر و زیبایی در تمدن اسلامی. تهران: شرکت انتشارات سوره مهر. چاپ اول.
- پورزرین. رضا. (۱۳۹۲). مطالعه تطبیقی نشانه‌های بصری در آیینہ کاری ایرانی با نقاشی آپ‌آرت. تهران: فصلنامه علمی-پژوهشی نگره. شماره ۲۷: صص ۷۴-۸۸.
- پورزرین. رضا. جوانی. اصغر. (۱۳۹۳). مطالعه تطبیقی نشانه‌های بصری در آیینہ کاری ایرانی و هنر فتوکلاژ (مورد مطالعاتی فتوکلاژهای دیوید هاکنی). نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی. دوره ۱۹. شماره ۴: صص ۸۱-۹۲.
- ترکمانی. حسنعلی. فریدونی. محمدرضا. کریمی. رضا. (۱۳۹۴). نظریه وحدت متعالی دین. تهران: الهیات تطبیقی. رازی. نجم الدین. (۱۳۱۲). مرصادالعباد. به سعی و اهتمام حسین الحسینی. تهران: مطبعه مجلس.
- رستگار. محمد حسین. (۱۳۷۷). بارگاه نور. چاپ اول. شیراز: انتشارات آستان مقدس احمدی.
- روستا. راضیه. (۱۳۹۵). بررسی بصری نقش مایه‌های حرم مطهر حضرت احمد بن موسی شاهچراغ(ع). پایان‌نامه کارشناسی ارشد تصویرسازی. دانشکده هنرهای تجسمی تهران.
- ساعدی. فرشته. (۱۳۹۶). بررسی تکنیک ساخت آیینہ کاری در تزیینات ارس‌سازی با توجه به بازانگاری فضای معماری اسلامی. ماهنامه شباک. سال دوم. شماره ۳: صص ۴۵-۵۵.
- سمسار. محمدحسن. و ذکا. یحیی. (۱۳۷۴). دایره المعارف بزرگ اسلامی. جلد دوم. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. تهران: انتشارات مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- شاطریان. رضا. (۱۳۹۰). تحلیل معماری مساجد ایرانی. تهران: انتشارات نورپردازان.

- شوالیه. ژان. گریبان. آلن. (۱۳۸۴). فرهنگ نمادها. سودابه فضایی. چاپ دوم. تهران: انتشارات جیحون.
- صادقپور فیروزآباد. ابوالفضل. و بارانی. مهشید. (۱۳۹۷). بررسی نقوش و مفاهیم طرح‌های آیین‌کاری موجود در حرم مطهر احمد بن موسی الکاظم شاهچراغ (ع). فصلنامه علمی تخصصی رهیافت فرهنگ دینی. سال اول. شماره اول: صص ۱۷۵-۱۹۴.
- عامری. زهرا. پناهی. مهین. (۱۳۹۴). بازتاب نماد آیین در اسطوره و عرفان با تکیه بر بندهشن و مرصادالعباد. دو فصلنامه علمی و پژوهشی ادبیات عرفانی دانشگاه الزهرا (س). سال هفتم: صص ۱۴۳-۱۷۲.
- علی‌آبادی. محمد. و جمالیان. سمیه. (۱۳۹۱). بازشناسی الگوهای آیین‌کاری در بناهای قاجاری شیراز. فصلنامه علمی-پژوهشی نگره. شماره ۲۳: صص ۱۶-۳۰.
- فاضلی. علیرضا. (۱۳۹۸). رویکردی عرفانی به تمثیل آیین در روایت امام رضا (ع). پژوهشنامه عرفان. دو فصلنامه علمی. سال یازدهم. شماره بیست و یکم: صص ۸۳-۱۰۳.
- قرآن کریم
- کاکایی. قاسم. (۱۳۸۰). وحدت وجود: تجربه. تعبیر. تمثیل. فصلنامه اندیشه دینی. دوره سوم. شماره اول. دانشگاه شیراز: صص ۷۹-۱۱۲.
- کمالی زاده. طاهره. (۱۳۸۹). مبانی حکمی هنر و زیبایی از دیدگاه شهاب‌الدین سهروردی. چاپ اول. تهران: فرهنگستان هنر.
- کیانی. محمد یوسف. (۱۳۷۲). معماری و شهرسازی ایران به روایت تصویر. تهران: حوزه هنری.
- لینگز. مارتین. (۱۳۷۸). جهانشمولی عرفان اسلامی. راسخی، فروزان. مجله نقد و نظر سال چهارم شماره سوم و چهارم. تهران. صص ۱۶۹-۱۷۶.
- مجد کمایی. فتانه سادات. (۱۳۹۲). تاریخچه هنر آیین‌کاری با نگرشی بر آیین‌کاری کاخ سبز. مقاله ارائه‌شده به مجموعه فرهنگی هنری سعدآباد.
- مرادی. سعید. شیخی. شکوفه. (۱۳۹۵). بررسی هنر آینه‌کاری در معماری اسلامی (با تأکید بر تفاوت کاربرد آن در اماکن مذهبی). سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی. برلین، آلمان. صص ۱-۱۱.
- مقیم‌پور بیژنی. طاهره. (۱۳۸۷). آیین‌کاری در معماری دوره قاجار. نگاهی مختصر بر پیشینه آیین و کاربرد آن در تاریخ هنر ایران. کتاب ماه هنر: صص ۷۰-۷۷.
- موحدی. نرگس. (۱۳۹۴). کثرت نوعی انسان از نظر صدرالمآلهین. فصلنامه علمی پژوهشی فلسفه و الاهیات. سال بیستم. شماره دوم: صص ۳۳-۵۵.
- ندیم. مصطفی. زارعی. منیژه. آتشی. زهرا. خائف. مریم. (۱۳۹۷). بررسی موقوفات بانو تاشی خاتون بر حرم مطهر شاهچراغ (ع). رهیافت فرهنگ دینی. سال اول. شماره اول: ۹۵-۱۰۳.
- نصر. سید حسین. (۱۳۸۲). سه حکیم مسلمان. احمد آرام. چاپ پنجم. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.

بررسی استانداردهای طراحی کتابخانه‌های تخصصی ذیل کتابخانه‌های عمومی، مطالعه‌ی موردی: کتابخانه‌ی حضرت شاهچراغ (ع)

زهرا نعمت الهی^۱

چکیده

کتابخانه‌های تخصصی نقش و اهمیت به سزایی در موقعیت استراتژیک سازمان، رفع نیازهای اطلاعاتی نیروی انسانی و ارائه برنامه‌هایی مدون برای رشد سازمان دارند. هدف از نگارش این مقاله تطبیق استانداردهای بین‌المللی کتابخانه‌های تخصصی به شرایط و مأموریت‌های کتابخانه و مرکز اسناد سومین حرم اهل بیت (ع) است تا نتایج آن در عملکرد کتابداران و برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری مسئولان به کارگرفته شود. این مقاله با رویکرد توصیفی و روش کتابخانه‌ای، مولفه‌های استانداردهای کتابخانه‌های تخصصی را از منابع معتبر استخراج و با شرایط مجموعه‌ی کتابخانه و مرکز اسناد شاهچراغ (ع) تطبیق داده است. از مطالب ارائه شده می‌توان چنین نتیجه گرفت که مجموعه‌ی کتابخانه و مرکز اسناد کتابخانه شاهچراغ (ع) به لحاظ علمی و فنی پتانسیل ایجاد و طراحی کتابخانه-های تخصصی را با لحاظ شروط و اجرای استانداردهای کتابخانه‌ای و عمل به پیشنهادها و راهکارهای ارائه شده داراست.

واژگان کلیدی: طراحی کتابخانه تخصصی، کتابخانه حضرت شاهچراغ (ع)، استانداردهای کتابخانه‌های تخصصی ایران، کتابخانه‌های عمومی.

۱- دانشجوی دکتری علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه شهید چمران اهواز؛ کتابدار کتابخانه‌ی آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع)؛ پست الکترونیکی: zahra.neamatollahi@yahoo.com

مقدمه

کتابخانه‌ی تخصصی به مفهوم امروزی آن، یک پدیده‌ی رو به رشد است که پس از انقلاب صنعتی در اروپا شکل گرفته است. کتابخانه‌های تخصصی را می‌توان به انواع مختلفی چون: صنعتی، بازرگانی، حرفه‌ای و دولتی تقسیم کرد. گاهی بعضی از کتابخانه‌های عمومی بزرگ دارای واحدهای علمی قدرتمندی هستند. این واحدها نوعی کتابخانه‌ی تخصصی به حساب می‌آیند. این کتابخانه‌ها نیازهای واحدهای تخصصی را در حوزه‌ی سرویس دهی خود پاسخ می‌دهند؛ مانند کتابخانه‌ی عمومی نیویورک و دپارتمان تکنولوژی کتابخانه‌ی کارنگی و پیتسبورگ^۱ و نیز کتابخانه‌ی عمومی «جان کرار» در شیکاگو^۲ که به علوم تکنولوژی و پزشکی اختصاص دارد (رضایی، ۱۳۸۸). در کشورخودمان نیز می‌توان از کتابخانه‌ی آستان قدس رضوی با کتابخانه‌های تخصصی در موضوعات ادبیات، جغرافیا، مطبوعات، هنر و موزه-داری، اهل بیت(ع)، علوم قرآن و حدیث و مخطوطات نام برد.

تعاریف

کتابخانه‌ی تخصصی طبق تعریف واژه‌نامه‌ی کتابداری و علوم اطلاع‌رسانی انجمن کتابداران آمریکا، «کتابخانه‌ای است که توسط شرکت تجاری یا خصوصی، انجمن، نهاد دولتی یا سایر گروه‌ها و نهادهای خاص علاقمند به رفع نیازهای اطلاعاتی اعضای خود در زمینه‌ی اهداف سازمان مربوط پایه‌ریزی، حمایت و اداره می‌شود». در اصطلاحنامه کتابداری، کتابخانه‌ی تخصصی بدین صورت تعریف شده است: «واحدی از یک سازمان که هدف آن فراهم ساختن اطلاعات خاص برای پیشرفت کار سازمان یا برای گروه محدودی است». در استانداردهای کتابخانه‌ای، کتابخانه‌ی تخصصی، «کتابخانه‌ای تحقیقاتی است که با مجموعه-ی تخصصی خود، خدمات اطلاعاتی ویژه‌ای به گروهی از کاربران و پژوهشگران ارائه می‌دهد».

پیشینه و حال

کتابخانه و مرکز اسناد آستان مقدس حضرت احمدبن موسی الکاظم شاهچراغ(ع)، هم‌زمان با ساخت بقعه و بارگاه حرم شریف حضرت احمدبن موسی(ع) و احداث مدرسه، توسط ملکه تاشی خاتون (مادر شاه شیخ ابواسحق اینجو) در زاویه‌ی آن تأسیس شده است. طی قرون و سالیان گذشته، ساختمان، تجهیزات، امکانات و منابع این کتابخانه تغییرات گسترده‌ای داشته است. در حال حاضر ساختمان جدید کتابخانه با معماری و فضایی جدید به همراه امکاناتی پیشرفته، دارای بخش‌ها و منابع متعددی است؛ از جمله بیش از ۸۵ هزار نسخه کتاب چاپی فارسی، بیش از ۱۰۰۰ نسخه کتاب چاپی انگلیسی، بیش از ۳۲۰۰ نسخه کتاب چاپ سنگی، بیش از ۳۳۰۰ نسخه‌ی خطی به زبان عربی و فارسی، بیش از ۵۰۰۰ عنوان کتاب مرجع، ۵۰ عنوان کتاب و نشریه به خط بریل (برای نابینایان)، بیش از ۱۲۰۰۰ جلد کتاب کودک، ۷۰۰ عنوان نشریه‌ی قدیمی و جدید و ۸۶۰۰۰ عنوان مقاله در نشریات قدیمی است.

هدف پژوهش

با توجه به این‌که آستان مقدس حضرت احمدبن موسی الکاظم شاهچراغ(ع) در نظر دارد تعدادی کتابخانه‌ی تخصصی در زمینه‌های گوناگون از جمله کتابخانه‌ی تخصصی علوم قرآنی، کتابخانه‌ی تخصصی انقلاب اسلامی، کتابخانه‌ی تخصصی احمدبن موسی(ع) طراحی و ایجاد نماید، با هدف تامین بسترهای علمی و تخصصی لازم در حیطه‌ی علوم کتابداری و دانش‌شناسی، در پژوهشی به معیارها و استانداردهای کتابخانه‌های تخصصی و تطبیق آن‌ها به شرایط موجود و ماموریت‌های کتابخانه و مرکز اسناد سومین حرم اهل بیت(ع) پرداخته شود تا نتایج آن در عملکرد کتابداران و برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری مسئولان به کار گرفته شود.

روش پژوهش

روش‌شناسی این مقاله با رویکرد توصیفی و با روش کتابخانه‌ای با استفاده از استخراج مولفه‌های استانداردهای کتابخانه‌های تخصصی از منابع و مطابقت دادن آن با شرایط مجموعه‌ی کتابخانه و مرکز اسناد شاهچراغ(ع) انجام شده است.

پرسش‌های پژوهش

بر اساس هدف مطرح شده، پژوهش حاضر درصدد پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

آیا مجموعه‌ی کتابخانه و مرکز اسناد آستان مقدس شاهچراغ (ع) پتانسیل لازم جهت ایجاد و طراحی چندین کتابخانه تخصصی را دارد؟

چه راهکارهایی را می‌توان جهت بهبود روند ایجاد و طراحی کتابخانه‌های تخصصی در مجموعه‌ی کتابخانه و مرکز اسناد شاهچراغ (ع) پیشنهاد داد؟

استانداردهای کتابخانه‌های تخصصی

کتابخانه‌های تخصصی-تحقیقاتی از پردازشگاه‌های عمده و اصلی اطلاعات به شمار می‌روند؛ از این رو التزام به استانداردهای علمی در طراحی و راه‌اندازی این کتابخانه‌ها راه مطمئنی برای کاستن از هزینه‌ها، جلوگیری از اتلاف نیروی انسانی و مهم‌تر از همه، ارتقا و ارائه‌ی خدمات کتابخانه‌ای به کاربران است. در این بخش از پژوهش استانداردهای کتابخانه‌های تخصصی بر پایه‌ی واقعیت‌های موجود و امکانات بالقوه در این نوع از کتابخانه‌ها و با استفاده از استانداردهای بین‌المللی معتبر مطرح می‌شود.

اهداف و وظایف

هر کتابخانه‌ی تخصصی مطابق موضوع آن، باید دارای اهداف (کوتاه‌مدت و بلندمدت) و وظایف معین و مدون در راستای مأموریت‌ها و برنامه‌های سازمان متبوع خود باشد. کتابخانه‌های تخصصی نقش‌های بسیار متنوعی را در یک سازمان می‌پذیرند. لازم است سطح و اولویت خدمات (بالفعل و بالقوه) هر یک از کتابخانه‌های تخصصی ارائه و در شرح وظایف آن کتابخانه منعکس گردد. ضروری است که کمیت و کیفیت مجموعه و منابع اطلاعاتی لازم برای برآوردن نیازهای جاری و آتی کاربران کتابخانه در اهداف ذکر گردد.

سازمان و مدیریت

کتابخانه‌ی تخصصی می‌تواند واحدی مستقل، با سازمان و مدیریتی منسجم و یا وابسته به بخش تحقیق و توسعه‌ی سازمان مادر باشد به گونه‌ای که امکان بیشترین میزان بهره‌وری از منابع و خدمات را در جهت تحقق اهداف آن فراهم آورد.

نیروی انسانی

برای آن که کتابخانه‌ی تخصصی بتواند رسالت خود را به مطلوب‌ترین وجه ممکن انجام دهد و خدماتی متناسب با برنامه‌ها و اهداف سازمان مادر ارائه دهد، لازم است از خدمات کتابداران متخصص، ورزیده و علاقه‌مند بهره برد. کارشناسان اطلاع‌رسانی به عنوان جزئی باارزش از سازمان‌های دانش - پایه شناخته شده‌اند (بندر، ۱۳۸۰). کتابداران متخصص قادر هستند اطلاعات را ارزیابی، تجزیه و تحلیل، سازماندهی، آماده و ارائه نمایند، به نحوی که حداکثر سودمندی را داشته باشد. ازجمله فعالیت‌های آنها عبارتند از: فراهم‌آوری گزارش‌های تحقیقاتی در جهت پاسخگویی به درخواست‌های کارکنان برای اطلاعات خاص، شناسایی تحقیقات انجام شده در سایر سازمان‌ها به منظور پیشگیری از دوباره‌کاری، ایجاد پایگاه اطلاعاتی سازمان به منظور دسترسی به اطلاعات داخلی آنها، پالایش داده‌ها، تألیف صفحات وب، طراحی چشم‌اندازهای اطلاعات دیجیتالی و آماده‌سازی منابع پویا (ویتور، ۱۳۸۱). تعداد کارمندان این کتابخانه بستگی به عواملی چون نوع دسترسی کاربران، نوع و میزان خدماتی که ارائه می‌گردد، کمیت و کیفیت منابع، تعداد پژوهشگران و کاربران، میزان استفاده از کتابخانه، نوع نظام کتابخانه (متمرکز، غیرمتمرکز و...)، تعداد بخش‌های خدماتی متغیر است. در مجموعه‌ی استانداردهای کتابخانه‌های تخصصی، میزان تحصیلات و تعداد کتابداران به ازای تعداد مشخص از منابع به صورت کمی ذکر شده و قابل محاسبه است.

مجموعه

کتابخانه‌ی تخصصی به عنوان مهم‌ترین منابع اطلاعاتی و پژوهشی سازمان خود، باید با درک نیازهای سازمان مادر - که با شناخت اهداف، فعالیت‌ها و برنامه‌های سازمان صورت

می‌پذیرد- به گردآوری مجموعه‌ای متوازن و سازمان‌یافته در موضوعات مربوط پردازد. این مجموعه باید حاوی آخرین اطلاعات و مدارک موجود در محمل‌های مختلف چاپی و غیر چاپی (کتاب، نسخه‌ی خطی، نشریه ادواری، جزوه، نقشه، نمودار، میکروفیلم، میکروفیش، پایان‌نامه، طرح پژوهشی، بریده‌ی جراید، نوار صوتی، نوار ویدئو، فیلم، عکس، اسلاید، نرم‌افزارهای کامپیوتری و رسانه‌های الکترونیکی، پایگاه‌های اطلاعاتی (تمام متن، چکیده، ارجاعی)) باشد. تمامی این اطلاعات در اشکال و فرم‌های مختلف باید به منظور استفاده‌ی کاربران به صورت یکپارچه و منسجم درآیند (تعاونی، ۱۳۹۰).

شناخت منابع اطلاعاتی براساس شناخت نیاز سازمان مادر است. نیاز اطلاعاتی عبارتست از: «آنچه که فرد در کار تحقیق و رشد شخصیتی به آن محتاج است» (قربانی، ۱۳۸۰). در کتابخانه‌های تخصصی، «مجموعه‌سازی» براساس عرضه‌ی اطلاعات تخصصی باکیفیت متمرکز انجام می‌شود؛ بر این اساس نوعی انتخاب در موضوعات مورد علاقه‌ی سازمان مادر صورت می‌گیرد. در این انتخاب باید ملاک‌های روشن و تدوین گردد تا علاوه بر رشد متوازن و متناسب مجموعه در تمام منابع موردنیاز، با توجه به محدودیت بودجه و فضا در کتابخانه‌ی تخصصی، انتخاب بهینه و مناسبی از منابع اطلاعاتی در مجموعه‌سازی صورت گیرد.

کتابخانه‌ی تخصصی باید روزآمد و پویا باشد و در زمینه‌های مربوط به موضوع، آخرین اطلاعات را در اختیار کاربران و پژوهشگران قرار دهد؛ هم چنین لازم است از طریق اشتراک پایگاه‌های اطلاعاتی مهم و مرتبط با موضوع کتابخانه و اتصال به شبکه‌ی اینترنت، امکان دستیابی سریع کاربران را به منابع و اطلاعات مورد نیاز تخصصی فراهم سازد. در کتاب «استانداردهای کتابخانه‌های تخصصی» تعدادی از منابع مورد نیاز در هر حیطه‌ی موضوعی ذکر شده که لازم است مورد توجه قرار گیرد.

سازمان‌دهی منابع

لازم است هر کتابخانه تخصصی، منابع و مواد خود را براساس اصول و قواعد پذیرفته شده‌ی ملی و بین‌المللی سازماندهی کند تا علاوه بر تسریع و تسهیل بازیابی این مواد، نظام اطلاع‌رسانی کتابخانه نیز با نظام جهانی اطلاعات هماهنگ و سازگار شود. به طور عمده، کتابخانه‌های تخصصی به محتوای اطلاعاتی منابع توجه دارند.

خدمات

کتابخانه‌های تخصصی باید خدمات اطلاع رسانی جامع و مناسبی را در جهت تحقق برنامه‌ها و اهداف پژوهشی و اجرایی سازمان مادر ارائه دهند و استفاده هر چه بیشتر و بهتر از منابع را میسر سازند.

خدمات کتابخانه تخصصی به دو شکل «خدمات پژوهشی» و «پژوهش» ارائه می‌شود. در «پژوهش»، کتابخانه رأساً برای ارائه خدمات بهینه به پژوهش دست می‌یازد و به انواعی از بررسی درمورد نیازسنجی اطلاعات، رفتارهای اطلاع‌یابی، میزان استنادات، ارزشیابی از پژوهش‌ها و... می‌پردازد. در «خدمات پژوهشی»، کتابخانه به اشاعه‌ی پژوهش‌های انجام شده در سازمان و کتابخانه، از طریق ارائه خدمات امانت، مرجع، امانت بین کتابخانه‌ای، آگاهی رسانی گزینشی و... می‌پردازد (نشاط و دیگران، ۱۳۹۶).

کتابخانه‌های تخصصی باید از طریق برنامه‌های مستمر و منظم، پژوهشگران را با خدمات خود آشنا نماید. برگزاری برنامه‌های آموزشی-تخصصی، برگزاری همایش‌ها، نمایشگاه‌ها، ایجاد وب‌سایت برای کتابخانه، فهرست مندرجات نشریات ادواری و تهیه‌ی راهنمای جستجو در پایگاه‌های اطلاعاتی از جمله‌ی این فعالیت‌ها به شمار می‌رود.

ساختمان و تجهیزات

کتابخانه‌ی تخصصی باید محل مناسبی را برای حفظ و نگهداری منابع خود تدارک ببیند؛ همچنین تجهیزات لازم را مطابق با نوع خدماتی که در حال حاضر و یا در برنامه‌های آتی خود در نظر دارد، تهیه نماید. از آنجا که کتابخانه‌ی تخصصی جزئی از سازمان مادر است، غالباً دارای فضای مستقلی خارج از سازمان نیست. با در نظر گرفتن این نکته که این نوع از کتابخانه‌ها دارای کارکنان محدودی می‌باشند و منابع نیز به شکل کاملاً تخصصی و گاه به صورت غیرچاپی و در قالب پایگاه‌های اطلاعاتی عرضه می‌شود. این قبیل مراکز نسبت به سایر کتابخانه‌ها (کتابخانه‌های عمومی و کتابخانه‌های ملی) از نظر فضا در ردیف پایین‌تری قرار می‌گیرند؛ اما از نظر تجهیزات، کتابخانه‌های تخصصی از فناوری‌های بیشتر و پیچیده‌تری نسبت به کتابخانه‌های عمومی بهره می‌برند. برقراری شبکه‌ی داخلی و اتصال کامپیوترهای

موجود در کتابخانه به یکدیگر، دسترسی به اینترنت و شبکه‌ی جهانی اینترنت و اینترنت، وجود سرورهای متعدد جهت استفاده از پایگاه‌های اطلاعاتی جهانی، ملی و محلی در غالب کتابخانه‌های تخصصی مشاهده می‌گردد.

استفاده از میزهای تک‌نفره برای مطالعه و ترمینال‌های متعدد جهت جستجو و بازیابی اطلاعات و دستگاه‌های چاپگر و یا ذخیره اطلاعات و دستگاه تکثیر و کپی در کتابخانه‌های تخصصی لازم می‌باشد (غلامی، ۱۳۹۴). یکی از این خدمات وجود فضاهای شخصی‌سازی شده با امکاناتی بهینه برای استفاده پژوهشگران در فضای کتابخانه‌های تخصصی است.

بودجه

کتابخانه‌ی تخصصی باید از بودجه‌ی کافی، مستقل و متناسب با هدف‌ها و وظایف مدون و مصوب خود برخوردار باشد تا بتواند نیازهای اطلاعاتی جامعه‌ی استفاده‌کننده را به راحتی برآورد. برای تخصیص بودجه در گردآوری و خرید هر یک از اقلام اطلاعاتی، توجه به خط‌مشی کتابخانه ضروری است (تعاونی، ۱۳۹۰).

تطابق استانداردهای کتابخانه‌های تخصصی با شرایط مجموعه‌ی کتابخانه و مرکز اسناد شاهچراغ (ع)

در این بخش از پژوهش، بر اساس شرایط و امکانات موجود در مجموعه‌ی کتابخانه و مرکز اسناد آستان مقدس شاهچراغ (ع) در رابطه با هر کدام از استانداردها، راهکارهایی جهت برنامه‌ریزی، تصمیم‌گیری، طراحی و ایجاد کتابخانه‌های تخصصی در این مجموعه مطالبی ارائه می‌گردد.

وظایف و سطح خدمات

وظایف و سطح ارائه‌ی خدمات و ابزارهای کتابخانه و مرکز اسناد آستان مقدس شاهچراغ (ع) برای ارائه‌ی خدمات به کاربران که در وبسایت این سازمان ۱ قابل دسترس است، شامل موارد ذیل است:

«فراهم‌آوری و سازماندهی منابع اطلاعاتی، گسترش فرهنگ کتابخوانی، کمک به ارتقای سطح کیفی آموزش و پژوهش در جامعه، حفاظت از منابع با ارزش موجود در کتابخانه (مانند نسخه‌های خطی، چاپ سنگی، اسناد و مطبوعات) تجهیز مداوم و به روز نگه‌داشتن منابع اطلاعاتی، تهیه و گسترش منابع الکترونیکی، ایجاد کتابخانه‌ی دیجیتالی، ایجاد پایگاه‌های اطلاعاتی مناسب، بهره‌گیری از پیشرفت‌های جهانی در راستای اشاعه‌ی دانش و اجرای برنامه‌های همکاری با سایر مراکز و ارائه‌ی خدمات امانت و همکاری بین کتابخانه‌ای».

با توجه به ساختار شکلی وظایف و سطوح ارائه‌ی خدمات مذکور بر اساس دسته‌بندی‌های علم کتابداری و دانش‌شناس، این کتابخانه در دسته‌ی کتابخانه‌های عمومی طبقه‌بندی می‌شود. از این رو جهت ایجاد کتابخانه‌های تخصصی در این مجموعه، لازم است اهداف و وظایفی جدید و متناسب با استانداردهای این نوع از کتابخان‌ها تدوین و اجرایی گردد. از جمله این که در حال حاضر نوع نظام مجموعه‌ی کتابخانه و مرکز اسناد شاهچراغ(ع)، از نوع متمرکز با قفسه‌های بسته است. در حالی که در کتابخانه‌های تخصصی با توجه به نوع متفاوت کاربران و خدمات و همچنین تعداد محدودتر منابع، ضروری است پژوهشگران دسترسی باز به قفسه‌ها داشته باشند. در این صورت نحوه‌ی ارائه‌ی خدمات، متفاوت و نیازمند تصویب اهداف و وظایف مکتوب، روشن و مدون (کوتاه مدت، میان مدت و بلند مدت) است.

سازمان و مدیریت

از دیدگاه شاخص سازمان و مدیریت، مجموعه‌ی کتابخانه و مرکز اسناد شاهچراغ(ع)، سازمان مادر برای کتابخانه‌های تخصصی در این مجموعه محسوب می‌گردد و تابع قوانین، خط مشی، قواعد و روش‌های تدوین شده در این سازمان خواهد بود. بنابراین نمی‌توان و نباید کتابخانه‌های تخصصی در این مجموعه را به عنوان یک سازمان مستقل در نظر گرفت و از این رو لازم است بین برنامه‌های سازمان مادر و این کتابخانه‌ها هماهنگی‌های مورد نیاز صورت گیرد.

نیروی انسانی

با در نظر گرفتن استاندارد لزوم ارائه‌ی خدمات حرفه‌ای ضروری است نیرویی مستقل از سایر بخش‌های کتابخانه برای این کتابخانه‌های تخصصی در نظر گرفته شود. از جمله دلایل این امر، این است که کتابخانه‌های تخصصی، فراتر از امانت منابع است و لازم است کتابدار متخصص، علاوه بر آشنایی با تکنولوژی‌های اطلاعاتی، بتواند از طرق مختلف، پژوهشگر را در انجام پژوهش و برآورده شدن نیاز اطلاعاتی یاری رساند.

مجموعه

چهارمین استاندارد، مجموعه‌ی منابع مورد نیاز برای ایجاد کتابخانه‌ی تخصصی است. در این راستا به رهنمودهایی جهت بهبود کیفیت ارائه خدمات اشاره می‌شود:

- لازم است کتابخانه‌های تخصصی، انواع متفاوتی از منابع از جمله نشریات، پایگاه‌های الکترونیکی، نرم افزارها، پایان نامه ها و... را مجموعه‌سازی و ارائه نمایند. همچنین روزآمدی و پویا بودن این کتابخانه‌ها نیز در این استاندارد معیار مهمی است. با توجه به اصل تمرکز منابع لازم است این نکته مدنظر مسئولان این کتابخانه‌ها قرار گیرد که از هر عنوان کتاب حتما یک نسخه در مخزن اصلی کتابخانه نگهداری شود و در صورتی که از کتابی چند نسخه موجود بود، نسخه‌های اضافی به کتابخانه‌های تخصصی ارسال شود. با توجه به اولویت حفظ یکپارچگی و هویت کتابخانه‌ی مادر، تمرکز اصلی و اولویت با مخزن اصلی کتابخانه است، به گونه‌ای که ممکن است کتابی در یک حیطه‌ی موضوعی - مثلا ادبیات - در مخزن اصلی وجود داشته باشد اما تا زمان تامین نسخه دوم، در کتابخانه‌ی تخصصی ادبیات وجود نداشته باشد. طبیعی است در این صورت به علت اینکه بخش‌ها به هم مرتبط هستند همیشه امکان ارجاع به مخزن اصلی وجود دارد. بنابراین مخزن کتابخانه مکان اصلی نگهداری کتابهاست و به هیچ عنوان نباید کتابی را از مخزن کتابخانه به کتابخانه‌ی تخصصی انتقال دهیم به گونه‌ای که آن کتاب در مخزن اصلی وجود نداشته باشد.

در ادامه نمونه‌هایی از تعداد منابع موجود در کتابخانه‌های تخصصی ایران با توجه به داده‌های پایگاه اطلاع‌رسانی کتابخانه‌های ایران ارائه می‌شود:

جدول ۱. نمونه‌هایی از کتابخانه‌های تخصصی و تعداد منابع آن‌ها (پایگاه اطلاع‌رسانی کتابخانه‌های ایران)

ردیف	نام کتابخانه	تعداد منابع
۱	کتابخانه تخصصی مهدویت و آینده پژوهی (دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)	۳۷۴۸
۲	کتابخانه تخصصی مذاهب اسلامی قم	۷۴۲۸
۳	کتابخانه تخصصی قرآنی سازمان دارالقرآن الکریم تهران	۲۰۲۳
۴	کتابخانه تخصصی پژوهشکده حج و زیارت، قم	۲۵۷۸۲
۵	کتابخانه تخصصی صاحب الزمان (مسجد جمکران)	۱۲۴۲۹
۶	کتابخانه تخصصی پژوهشگاه اندیشه سیاسی اسلام	۱۱۶۶۳
۷	کتابخانه تخصصی ادبیات آستان قدس رضوی، مشهد	۳۲۱۹۸
۸	کتابخانه پژوهشکده مطالعات دینی فرهنگ؛ قم	۴۴۳۱
۹	کتابخانه تخصصی امامت، قم	۷۳۸۲
۱۰	کتابخانه تخصصی امام رضا آستان قدس رضوی، مشهد	۲۳۸۸

کتابخانه‌های تخصصی در هر موضوع، بر اساس استانداردهای مطرح، لازم است حتماً واجد کتابهای مرجع و اصلی آن حیطه‌ی موضوعی باشند. بنابراین لازم است ضمن مشورت با متخصصان آن زمینه‌ی موضوعی، کتابهای اصلی و مهم مرتبط تهیه و در کتابخانه‌ی تخصصی قرار داده شوند.

سازمان دهی منابع

نظام رده‌بندی مورد استفاده در مجموعه‌ی کتابخانه و مرکز اسناد شاهچراغ (ع) «دیویی» با استفاده از نرم‌افزار آذرسا است، بنابراین جهت سازمان‌دهی منابع، لازم است کتابخانه‌های تخصصی نیز با هدف یکدستی و انسجام در قواعد و ضوابط نظم دهی منابع و دسترس‌پذیری هر چه بیشتر، از رویکرد هماهنگ با سازمان مادر استفاده کنند. در راستای سهولت و سرعت دسترسی کاربران به منابع، نکته بسیار ضروری این است که منابع در نرم افزار به تفکیک هر

کتابخانه نظم داده شود. به گونه‌ای که زمانی که کاربر منبعی را در نرم افزار جستجو کرد، به صورت مشخص در کاربرگ فهرست نویسی، محل نگهداری آن منبع مشخص باشد.

خدمات

همانگونه که در استاندارد خدمات طرح شد، ارائه‌ی خدمات به کاربران و پژوهشگران کتابخانه‌های تخصصی تنها شامل امانت کتاب نیست و لازم است کتابداران آن بخش به اشاعه‌ی گزینشی اطلاعات، جستجوی اطلاعات از پایگاه‌های اطلاعاتی، برگزاری همایش‌ها، تهیه‌ی راهنمای جستجو در پایگاه‌های اطلاعاتی و نحوه‌ی بازیابی اطلاعات از آن‌ها، انتشار اخبار و تازه‌های کتابخانه و اموری از این قبیل نیز بپردازند. بنابراین، مجموعه‌ی کتابخانه و مرکز اسناد شاهچراغ(ع) لازم است نیروی مستقلی برای هر کدام از کتابخانه‌های تخصصی در نظر گیرد تا استاندارد ارائه خدمات در آن‌ها اجرا گردد.

ساختمان و تجهیزات

در رابطه با استاندارد ساختمان و تجهیزات، ذکر این نکته ضروری است که صرف جدا کردن قسمتی از کتابخانه با چند قفسه و قرار دادن تعدادی از کتابهای مشترک موضوعی در یک مکان را نمی‌توان کتابخانه‌ی تخصصی نامید. کتابخانه‌ی تخصصی هم از نظر ساختمان و فضا و هم از نظر تجهیزات و امکانات، استانداردهایی دارد که رعایت آن‌ها منجر به رسیدن به اهداف ایجاد و طراحی آنها می‌شود. مجموعه‌ی کتابخانه و مرکز اسناد شاهچراغ(ع) لازم است در راستای برنامه‌ریزی برای ایجاد کتابخانه‌های تخصصی، محل نگهداری منابع آن کتابخانه-ها را مشخص نماید به گونه‌ای که فضای کافی برای نگهداری کتابها و سایر محمل‌های اطلاعاتی، نشریات، وسایل الکترونیکی، فضای مطالعه، فضای کارمندان و ایستگاه‌های کاری جهت جستجوی مستقیم در بانک‌ها و پایگاه‌های اطلاعاتی وجود داشته باشد.

بودجه

اولین و مهم‌ترین مرحله در برنامه‌ریزی برای طراحی کتابخانه‌ی تخصصی، تامین بودجه کافی، مستقل و متناسب با هدف‌های تعیین شده است. لازم است مجموعه‌ی کتابخانه و مرکز اسناد شاهچراغ (ع) جهت خریداری منابع مورد نیاز، تجهیزات مورد نیاز، تامین محل نگهداری مجموعه، تهیه نشریات ادواری مورد نیاز، اشتراک پایگاه‌های اطلاعاتی مورد نیاز و نیروی متخصص، بودجه مورد نیاز را تامین نماید.

نمونه‌ی موفق اجرا شده

در کشور ایران تنها در یک مورد کتابخانه‌های تخصصی ذیل کتابخانه‌ای عمومی - کتابخانه‌ی آستان قدس رضوی- ایجاد شده است. نگارنده در رابطه با استانداردهای اجرا شده در این مجموعه با کارشناسان مسئول آن آستان مصاحبه‌ای انجام داد. در این مصاحبه با هدف الگوبرداری از یک نمونه‌ی موفق اجرا شده می‌توان به نکات زیر اشاره کرد:

- کتابخانه‌های تخصصی آستان قدس رضوی در فضایی مستقل و طبقه‌ای مجزا از مخزن اصلی ایجاد شده‌اند. بنابراین از نظر استاندارد ساختمان و تجهیزات در وضعیت مناسبی قرار دارند.
- مجموعه‌سازی در این کتابخانه‌ها مطابق با استانداردهای کتابخانه‌های تخصصی انجام شده، به گونه‌ای که کتابخانه تخصصی، واجد همه‌ی کتاب‌های اصلی و مرجع آن حیطه موضوعی است و از همه‌ی منابع، حداقل یک نسخه در مخزن اصلی کتابخانه‌ی مادر وجود دارد.
- در کتابخانه‌های تخصصی آستان قدس رضوی(ع) به غیر از کتاب، سایر محمل‌های اطلاعاتی از جمله نشریات، پایگاه‌های الکترونیکی، نرم افزارها، پایان نامه‌ها و ... نیز مجموعه‌سازی و ارائه می‌شود.
- در این مجموعه، هر کتابخانه‌ی تخصصی یک کتابدار متخصص و مختص به خود دارد که به راهنمایی مراجعه کنندگان می‌پردازد.
- در نرم افزار کتابخانه آستان قدس رضوی (نرم افزار آذرسا) کتاب‌ها به تفکیک هر کتابخانه و تالار ثبت شده و در دسترس هستند.

- حیات این کتابخانه‌ها به غیر از امانت کتاب، شامل سایر خدمات کتابخانه‌ای از جمله اشاعه‌ی گزینشی اطلاعات، جستجوی اطلاعات از پایگاه‌های اطلاعاتی، انتشار تازه‌های کتاب و ... می‌شود.
- بودجه‌ی مشخص مورد نیاز در راستای تهیه‌ی منابع اطلاعاتی روزآمد و تجهیزات مورد نیاز این کتابخانه در اختیار آن‌ها قرار داده می‌شود.

نتیجه‌گیری

با توجه به مباحث مطرح شده در این مقاله، کتابخانه‌های تخصصی آستان قدس رضوی همه استانداردهای این نوع کتابخانه‌ها را اجرا کرده‌اند و با توجه به مشابهت اهداف و ماموریت‌ها، می‌توانند به عنوان نمونه‌ای موفق از کتابخانه‌های تخصصی ذیل کتابخانه‌های عمومی مورد استفاده‌ی مجموعه‌ی کتابخانه و مرکز اسناد شاهچراغ(ع) قرار گیرند. هم‌چنین از مطالب ارائه شده می‌توان نتیجه گرفت مجموعه‌ی کتابخانه و مرکز اسناد کتابخانه شاهچراغ(ع) پتانسیل ایجاد و طراحی کتابخانه‌های تخصصی را به شرط اجرای استانداردهای کتابخانه‌ها و عمل به پیشنهادها و راهکارهای ارائه شده دارد.

پیشنهادهای پژوهش

۱. جهت طراحی و ایجاد این کتابخانه‌ها، بودجه مشخصی در دو فاز «طراحی و ایجاد» و «تجهیز و تکمیل» در نظر گرفته شود. پیشنهاد می‌شود بودجه‌ی ثابتی برای توسعه‌ی منابع و خدمات پژوهشگران در نظر گرفته شود.
۲. فناوری‌های لازم برای تسهیل در بازیابی منابع در طراحی و ایجاد کتابخانه‌های تخصصی در نظر گرفته شود. مواردی نظیر: رایانه‌هایی برای جستجو، عضویت در پایگاه‌هایی ویژه‌ی موضوعات خاص هر کتابخانه، دستگاه کپی، دسترسی به اینترنت در آن بخش و....
۳. مکان نگهداری منابع در نرم‌افزار کتابخانه به تفکیک، مشخص و ثبت گردد.

۴. حتماً از هر کتاب یک نسخه در مخزن اصلی کتابخانه وجود داشته باشد و برای تأسیس کتابخانه تخصصی مخزن کتابخانه‌ی اصلی ناقص نشود.
۵. مکان‌هایی جهت ایجاد این کتابخانه‌ها در نظر گرفته شود که مطابق با استانداردهای کتابخانه‌های تخصصی باشد؛ مکان‌هایی با لحاظ تفکیک موقعیت مکانی، فضای آرام و مناسب پژوهش و مطالعه‌ی تخصصی.
۶. این نوع کتابخانه‌ها باید علاوه بر کتاب، سایر محمل‌های اطلاعاتی به ویژه مجلات الکترونیکی را در آن حیطه موضوعی فراهم نمایند.
۷. یک نیروی متخصص مستقل جهت اداره امور این کتابخانه‌ها در نظر گرفته شود. با توجه به شرایط و مقتضیات فعلی کتابخانه و مرکز اسناد حرم احمدبن موسی(ع) و لزوم حفظ حداقل‌های استانداردهای کتابخانه‌ای می‌توان دو یا سه کتابخانه‌ی تخصصی(نظیر کتابخانه امام رضا(ع)، کتابخانه‌ی انقلاب اسلامی، کتابخانه‌ی احمدبن موسی(ع) و...) را در بخشی از کتابخانه در کنار هم با حفظ استقلال محتوایی و بصری با یک نفر کتابدار ویژه اداره کرد.

منابع

- بندر - دیوید آر(۱۳۸۰). موارد ویژه درباره کتابخانه‌های تخصصی، ترجمه عباس گیلوری، پیام کتابخانه، سال یازدهم، شماره چهارم، صص ۶۳ - ۶۶
- ویتور - رولاند(۱۳۸۱). کتابخانه‌های تخصصی: چگونگی حیات در قرن بیست و یکم، ترجمه: جواد بشیری، پیام کتابخانه، سال دوازدهم، شماره سوم و چهارم، صص ۲۲ - ۲۶
- تعاونی، شیرین (۱۳۹۰). استانداردهای کتابخانه‌های تخصصی ایران، تهران، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران
- نشاط و دیگران (۱۳۹۶). وضعیت کتابخانه‌های تخصصی ناجا در مقایسه با استانداردهای کتابخانه‌های تخصصی ایران. فصلنامه مدیریت بر آموزش انتظامی. ۳۹
- غلامی، طاهره (۱۳۹۴). کتابخانه تخصصی به مثابه حافظه سازمانی. فصلنامه نقد کتاب اطلاع رسانی و ارتباطات، ۸ و ۷، ۲۸۳
- رضایی، نفیسه (۱۳۸۸). کتابخانه‌های تخصصی. اطلاع یابی و اطلاع رسانی، ۲۰(۳)، ۲۶-۳۵

ارزیابی تولیدات علمی و ترسیم شبکه مفهومی «سبک زندگی اسلامی» در پایگاه اسکوپوس

لیلا موسوی^۱ و زهرا مقصودی^۲

چکیده

زمینه و هدف: شیوه زندگی افراد بر اساس فرهنگ و ارزش‌ها بنا شده است از آنجایی که فرهنگ‌های متفاوت، از جوامع انسانی متفاوت ایجاد شده است، به همین دلیل ما شاهد سبک‌های گوناگونی از زندگی هستیم. هدف از پژوهش حاضر ترسیم و تحلیل نقشه علمی و شبکه مفهومی پژوهش‌های سبک زندگی اسلامی است. روش پژوهش حاضر توصیفی با رویکرد علم‌سنجی است. جامعه آماری این پژوهش شامل تمامی مقاله‌های انگلیسی‌زبان منتشر شده حوزه موضوعی «سبک زندگی اسلامی» است که در بازه زمانی، ۱۹۸۰ تا شش‌ماه اول ۲۰۲۳ میلادی در پایگاه اسکوپوس نمایه شده‌اند (۲۷۰ اثر). یافته‌ها و نتایج: کشور ترکیه با تولید و انتشار ۴۳ اثر، جایگاه نخست و کشور ایران با تولید و انتشار ۳۸ اثر در جایگاه دوم کشورهای فعال و هسته این حوزه قرار دارد. همچنین تحلیل و ترسیم شبکه مفهومی و نقشه علمی انتشارات سبک زندگی اسلامی نشان داد که مفاهیمی همچون زن، مرد، روان، رفتار و مذهب، بیشترین رخداد را با اسلام به وجود آورده و معرف کلیدواژه‌های اثربخش پژوهش‌های سبک زندگی اسلامی هستند؛ بنابراین کاربر است نتایج پژوهش حاضر بینشی عینی و واقعی را پیش روی پژوهشگران و برنامه‌ریزان علمی و مذهبی در تعیین راهبردهای پژوهشی و اجرایی در زمینه سبک زندگی اسلامی قرار می‌دهد.

واژگان کلیدی: سبک زندگی اسلامی، خوشه‌های موضوعی، ترسیم نقشه علمی، علم‌سنجی، اسکوپوس.

^۱ - کارشناس ارشد علم‌سنجی، پژوهشگر و خادم آستان مقدس حضرت احمدبن موسی الکاظم شاهچراغ (ع)؛ پست الکترونیکی: mousaviketabdar@gmail.com (نویسنده مسئول).

^۲ - کارشناس ارشد ریاضی محض، پژوهشگر و خادم آستان مقدس حضرت احمدبن موسی الکاظم شاهچراغ (ع)؛ پست الکترونیکی: zahramaghdsudi128@gmail.com

مقدمه

سبک زندگی که معادل عربی آن نهج الحیاه و معادل انگلیسی آن lifestyle است به معنی روش زندگی کردن است و به عبارت ساده شامل فعالیت‌های معمولی و روزمره است که شخص در زندگی انجام می‌دهد؛ ولی به عبارت دقیق‌تر سبک زندگی، طیف وسیعی از مسائل از قبیل اعتقادات و افکار و فعالیت‌های انسان در ارتباط با خداوند و خویشتن و جامعه را در برمی‌گیرد. در هر جامعه‌ای (اعم از الهی یا غیر الهی) شیوه زندگی افراد بر اساس فرهنگ و ارزش‌های همان جامعه بنا شده است و به همین دلیل ما شاهد سبک‌های گوناگونی از زندگی هستیم. یکی از این سبک‌ها سبک زندگی اسلامی است یعنی نوعی شیوه زندگی که بر اساس آموزه‌ها و ارزش‌های اسلامی و قرآنی بنا شده باشد (کوثری نیا، ۱۳۹۲). در طی چند دهه گذشته، ترسیم نقشه علم^۱ به عنوان یکی از مهم‌ترین وجوه مطالعات سنجشی علم، اهمیت بسیاری در حوزه‌های مختلف کسب کرده است. ارائه تصویر کلان از وضعیت پژوهش‌های صورت گرفته و چگونگی ارتباط حوزه‌های مختلف و آگاهی از چگونگی رشد و توسعه‌ی این حوزه‌ها در طی زمان، از اهداف نقشه‌های علمی است. نقشه‌های علمی با استفاده از فن‌ها و روش‌ها و نرم‌افزارهای مختلفی ترسیم می‌شوند (صدیقی، ۱۳۹۳). محققان حوزه‌ی علم‌سنجی دریافته‌اند که واژگان متون موجودیت‌های ویژه‌ای هستند که با شاخص‌های استنادی نیز اشتراکاتی دارند. به‌طوری‌که هر حوزه‌ی علمی با مجموعه‌ای از کلیدواژه‌های مهم یا ترکیب آن‌ها قابل‌شناسایی است و مفاهیم یک حوزه را می‌توان در قالب چند کلیدواژه فهرست کرد (مصطفوی، عصاره و توکلی‌زاده راوری، ۱۳۹۷). بر این اساس و با این مقدمه، پژوهش حاضر در نظر دارد تا با استفاده از برون داده‌های علمی پژوهشگران موضوعی سبک زندگی اسلامی نمایه شده در پایگاه استنادی و بین‌المللی اسکوپوس^۲ و با استفاده از نرم‌افزار علم‌سنجی وی. او. اس ویوئر^۳ به ترسیم و تحلیل ساختار شبکه مفهومی «سبک زندگی اسلامی» اقدام نماید.

^۱ Science Mapping

Scopus^۲

VOSviewer^۳

بیان مسئله

از آنجایی که معنای زندگی و سبک زندگی، اموری جدانشدنی از حیات بشر است و همواره انسان با زنده بودن خود، رفتار و کردار و منشی که از خود نشان می‌دهد، سبک زندگی خود را ساخته و ارائه می‌دهد، در واقع سبک زندگی جدای از منش و کردار ما نیست؛ اما این نکته نیز مهم است که سبک زندگی انسان‌ها با هم متفاوت است. این که در پژوهش‌های سبک زندگی به‌ویژه سبک زندگی اسلامی کدام مفاهیم بیشتر مورد توجه قرار گرفته و کدام مفاهیم ساختار این سبک را می‌سازد، مسئله‌ای بود که نگاه این پژوهش به پژوهش‌های بین‌المللی معطوف نمود تا از طریق ترسیم و تحلیل نقشه علمی و خوشه‌بندی بتواند به این مسئله را پاسخ دهد که؛ مفاهیم مرتبط با سبک زندگی اسلامی در پژوهش‌های پژوهشگران سراسر دنیا کدام است؟

هدف

هدف‌های پژوهش، چراغ راه پژوهشگر از ابتدا تا انتهای پژوهش است. نوشتن هدف‌ها سبب متمرکز ساختن مطالعه است و از سویی از گردآوری اطلاعات غیرضروری جلوگیری می‌نماید. هدف از پژوهش حاضر مطالعه علم‌سنجی پژوهش‌های سبک زندگی اسلامی است؛ همچنین ترسیم و تحلیل شبکه مفهومی و نقشه علمی پژوهش‌های علمی سبک زندگی اسلامی در بازه زمانی ۱۹۲۸ تا شش‌ماهه اول ۲۰۲۳ میلادی است که در پایگاه استنادی اسکوپوس نمایه و منتشر شده‌اند. جهت نیل به هدف پژوهش، پاسخ به پرسش‌های زیر مطرح بوده است:

پرسش‌های پژوهش

۱. روند انتشارات علمی پژوهش‌های سبک زندگی اسلامی به چه صورت است؟
۲. کشورهای هسته و پیشرو در انتشار پژوهش‌های سبک زندگی اسلامی در دنیا کدام‌اند؟ و جایگاه و رتبه کشور ایران در بین کشورهای منتشرکننده این آثار کدام است؟

۳. مراکز علمی و سازمان‌های وابسته^۱ به نویسندگان انتشارات سبک زندگی اسلامی پیشرو و فعال کدام‌اند؟

۴. ساختار شبکه مفهومی و ترسیم نقشه علمی انتشارات سبک زندگی اسلامی چگونه است؟

مفهوم سبک زندگی

سبک زندگی، نظام‌واره و سیستم خاص زندگی است که به یک فرد، خانواده یا جامعه با هویت خاص اختصاص دارد. این نظام‌واره هندسه کلی رفتار بیرونی است و افراد، خانواده‌ها و جوامع را از هم متمایز می‌سازد. سبک زندگی را می‌توان مجموعه‌ای کم‌وبیش جامع و منسجم از عملکردهای روزمره یک فرد دانست که نه فقط نیازهای جاری او را برآورده می‌سازد، بلکه روایت خاصی را که وی برای هویت شخصی خویش برمی‌گزیند، در برابر دیگران مجسم می‌سازد (امین پور و امین پور، ۱۳۹۲). سبک زندگی فرد و جامعه، به طور مستقیم متأثر از اهداف، آرمان‌ها و انگیزه‌ها است. از این‌رو، شناخت دقیق مباحث مطرح و موردتوجه پژوهشگران این حوزه موضوعی ضرورت می‌یابد (ایراوانی و جلائیان اکبرنیا، ۱۳۹۲). سبک زندگی نتیجه همه انتخاب‌ها و گزینش‌هایی است که فرد نسبت به خود انجام می‌دهد و فرد به‌نوعی خود را از طریق سبک زندگی به جهان اطراف خود معرفی می‌کند. طیف رفتاری که اصلی انسجام بخش، بر آن حاکم است و عرصه‌ای از زندگی را تحت پوشش دارد و در میان گروهی از افراد جامعه قابل مشاهده است و الزاماً برای همگان قابل تشخیص نیست (کاویانی، ۱۳۹۱).

پیشینه پژوهش

جهت شناسایی پیشینه‌های مرتبط با پژوهش حاضر (استفاده از روش‌های علم‌سنجی یا کتاب‌سنجی انتشارات قلمرو موضوعی سبک زندگی اسلامی) پایگاه‌های داخلی و بین‌المللی

^۱ Affiliation

موردبررسی قرار گرفت. از آنجایی که پژوهش حاضر مطالعه علم‌سنجی بر سبک زندگی اسلامی است پژوهش‌های سبک زندگی و یا سبک زندگی اسلامی، سبک زندگی سنتی، سبک زندگی قرآنی که در داخل انجام‌شده باشد به کثرت مشاهده گردید؛ اما پژوهشی که از منظر علم‌سنجی به این موضوع پرداخته باشد در داخل مشاهده نشد. جالب است که در خارج از کشور نمونه‌هایی مشابه بود، از جمله یک مقاله که توسط پژوهشگران کشور خودمان انجام شده بود و در آن به بررسی سبک زندگی پژوهشگران ایرانی پرداخته بود و پژوهش‌های دیگری که هرکدام سبک زندگی را از منظر متفاوت از این پژوهش موردتحقیق و مطالعه قرار داده بودند؛ بنابراین پژوهش حاضر به بررسی این موضوع از نگاه علم‌سنجی پرداخته است و از این حیث پژوهشی جدید محسوب می‌شود.

در داخل از کشور پژوهش‌های متعددی با محوریت موضوعی سبک زندگی اسلامی انجام‌شده است که هرکدام یک بعد یا ابعادی از زندگی را با سبک زندگی اسلامی موردبررسی قرار داده‌اند. یوسف‌زاده اربط (۱۳۹۹)، در پژوهشی اصول قرآنی سبک زندگی اسلامی را موردتحقیق و بررسی قرار داده است. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که اصول سبک زندگی به معیارهای کلان و انتزاعی اشاره دارد که در مجموع کلیت حیات و زیست‌جهان مؤمنانه یا الحادی را معین می‌کند. غلبه هوس بر عقل، احساس خودمختاری کاذب، فرم‌گرایی افراطی و شکاکیت فراگیر از مواردی است که در سبک زندگی غربی مشهود است و توحیدمحوری، خودشناسی، فطرت‌مداری و التزام به قوانین از مواردی است که سبک زندگی اسلامی را شکل می‌دهد. در پژوهش دیگری احمدی و ذوالفقاری (۱۳۹۸)، سبک زندگی اسلامی در اندیشه‌ی مقام معظم رهبری را موردبررسی قرار دادند. در این پژوهش منش اسلامی، معنویت، عقلانیت و حفظ مناسک و رفتارهای فردی، مد، نوگرایی و مصرف را به‌عنوان دال‌های مرکزی، برتر و فرعی از گفتمان سبک زندگی اسلامی از منظر مقام معظم رهبری اشاره و معرفی شده است. همچنین پژوهش‌های بسیار دیگری نیز وجود دارد که هرکدام از یک منظر به سبک زندگی اسلامی پرداخته است؛ اما نگاه علم‌سنجی در این پژوهش‌ها دیده نشده است. برای نمونه، به تعدادی از آن به‌صورت مختصر اشاره می‌گردد. امین‌پور و امین‌پور (۱۳۹۲) در پژوهشی آداب گفتاری حاکم بر سبک زندگی اسلامی را از

دیدگاه قرآن مورد مطالعه و بررسی قرار دادند. در پژوهش دیگری ایرانی و جلائیان اکبرنیا (۱۳۹۲) سبک زندگی اقتصادی در جامعه‌ی قرآنی و جامعه‌ی غربی را بررسی نمودند. همچنین کوثری‌نیا (۱۳۹۲) ارتباط سبک زندگی اسلامی و حیات طیبه در قرآن کریم را مورد مطالعه قرار داده است.

در پژوهشی که داستانی، باقری و صادقان^۱ (۲۰۲۲) بر روی تولیدات علمی پژوهشگران ایرانی حوزه سبک زندگی انجام دادند، تصویر روشنی از تولیدات علمی پژوهشگران ایرانی حوزه را مشخص نمودند. این پژوهش ۵۱۰ مدرک از پایگاه وب آو ساینس را مورد بررسی قرار داده و نتایج نشان داده است که موضوعات تولیدات علمی پژوهشگران ایرانی سبک زندگی بیشتر حول محور ارتقای سلامت و پیشگیری بوده است که نشان از اهمیت سبک زندگی و تأثیر آن بر سلامت جامعه دارد.

پژوهش روسی‌دیانا و همکاران^۲ (۲۰۲۱)، نیز کمی مرتبط با سبک زندگی اسلامی است. این پژوهشگران اقدام به ترسیم ساختار شبکه و نقشه علمی محصولات غذایی حلال پرداختند. پس از بررسی ۱۲۵ مدرک نمایه‌شده در پایگاه اسکوپوس مشخص کردند که روند تحولات انتشارات مورد بررسی به چه صورت است. همچنین با کمک نرم‌افزار وی او اس. ویوئر نقشه‌های هم‌نویسندگی و هم‌استنادی را بررسی و سپس تحلیل نمودند.

ناجم، رایبا، واحد و حسن^۳ (۲۰۱۹) در پژوهشی شعائر و آئین مسلمان را بر روی سلامت روان مورد بررسی قرار دادند. در این پژوهش سبک زندگی مسلمانان را بر روی کاهش و یا افزایش سلامت روان، استرس، افسردگی و ... را سنجیدند. در نهایت مطالعه و پژوهش این افراد نشان داد که رعایت شئون اسلامی و درواقع سبک زندگی اسلامی بر روی کاهش استرس و افسردگی ناشی از مسائل روزمره زندگی تأثیر بسزایی دارد همچنین شخصیت فرد

^۱ Dastani, Meisam, Javad Bagheri, and Mohammad Hossein Sadeghian

^۲ Rusydiana

^۳ Najam, Khawaja Saad, Rabia Sannam Khan, Anam Waheed, and Rashid Hassan

^۴ Toghiani Mojtaba, Kajbaf Mohammad Bagher, Ghamarani Amir

باایمان در نوع سبک زندگی که می‌پذیرد؛ مثلاً در ایجاد نظم یا افزایش خودکنترلی وی نقش قابل توجهی دارد.

همچنین پژوهش دیگری در زمینه سبک زندگی اسلامی در مدیریت افسردگی توسط طغیانی، کجباف و قمریان^۱ (۲۰۱۸) انجام شده است. در این پژوهش عواملی از سبک زندگی که بر روی مدیریت افسردگی تأثیرگذارند، معرفی شده‌اند. پژوهش مذکور روی ۳۳۴ مدرک در بازه زمانی ده‌ساله از ۲۰۰۷ تا ۲۰۱۷ میلادی صورت گرفته است که عوامل تأثیرگذار سبک زندگی در مدیریت افسردگی را در ۵ دسته مجزای؛ فعالیت‌های بدنی (ورزش)، خواب کافی و باکیفیت، روابط اجتماعی، اصلاح رژیم غذایی و فعالیت‌های تفریحی طبقه‌بندی کرده و به خواننده معرفی کرده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و از نوع توصیفی با رویکرد علم‌سنجی است که با استفاده از تحلیل هم‌رخدادی واژگان به ترسیم نقشه علمی و خوشه‌بندی سلسله‌مراتبی پرداخته است. اساس تحلیل‌های هم‌واژگانی استفاده از واژه و تحلیل هم‌رخدادی واژه‌های موردبررسی است. جامعه آماری این پژوهش شامل تمامی مقاله‌های انگلیسی‌زبان است که در عنوان، چکیده و کلیدواژه‌های خود مطابق راهبرد جستجوی پژوهش سبک زندگی اسلامی قابل‌بازیابی بوده و در پایگاه اسکوپوس در بازه زمانی ۱۹۲۸ تا شش‌ماهه اول ۲۰۲۳ میلادی نمایه و منتشر شده‌اند. بدین ترتیب جامعه پژوهش حاضر شامل تعداد ۲۷۰ مدرک است. لازم به ذکر است که برای پژوهش حاضر هیچ محدودیت زمانی در نظر گرفته نشد و بازه زمانی ۱۹۲۸ اولین زمان موجود در آرشیو نمایه زمانی برای راهبرد جستجوی سبک زندگی اسلامی است که در خود پایگاه اسکوپوس نمایه شده است. همچنین به منظور حفظ جامعیت پژوهش، کلیه داده‌های منطبق با راهبرد پژوهش لحاظ شده و نمونه‌گیری انجام نشده است. پس از بارگیری و ذخیره مدارک موردنظر، به منظور خوشه‌بندی و ترسیم نقشه و مصورسازی از نرم‌افزار علم‌سنجی وی. او. اس. ویوئر استفاده شده است.

^۱ Toghiani, Kajbaf & Ghamarani.

راهبرد جستجوی پژوهش حاضر عبارت است از: انتخاب کلیدواژگان مناسب، انتخاب پایگاه اسکوپوس، انتخاب عملگر بولی برای ارتباط مناسب بین کلیدواژگان، انتخاب بازه زمانی، انتخاب زبان، انتخاب نوع مدرک، لازم به ذکر است که بازایی تعداد ۲۷۰ مدارک در تاریخ ۹ تیر ۱۴۰۲ مطابق با ۳۰ ژوئن ۲۰۲۳ میلادی انجام شده است. راهبرد نهایی جستجو عبارت است از:

TS = (Islamic life style OR Islamic lifestyle OR Islam* life style OR Islam* lifestyle OR Islam* life styl* OR Islam* lifestyle OR Islam* lifestyle* OR Islam* life styl*)English (Languages) Time span = ۱۹۲۸ - ۲۰۲۳

در این پژوهش، تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از تحلیل هم رخدادی واژگان انجام شده و پاسخ‌گویی به پرسش‌های پژوهش با استفاده از خروجی‌های نرم‌افزار وی. او. اس ویوئر و نرم‌افزار اکسل صورت گرفته است. سپس با استفاده از نرم‌افزار علم‌سنجی وی. او. اس ویوئر، نقشه علمی به دو صورت چگالی و شبکه هم واژگانی برای داده‌ها ترسیم گردید و خوشه‌بندی بازه نیز با استفاده از اطلاعات نرم‌افزار وی. او. اس ویوئر انجام شد. برای پاسخگویی به پرسش‌های توصیفی و آماری نیز از نرم‌افزار اکسل جهت رسم نمودار و یا تنظیم جداول مربوطه استفاده شد. حد آستانه برای کلیدواژه‌ها با فراوانی ۵ به بالا تعیین گردید؛ زیرا تعداد واژه‌ها با فراوانی کمتر از این، بسیار زیاد و ترسیم آن بسیار گسترده بود و این امر ضمن دشوار نمودن فرآیند تحلیل، از دقت لازم در تحلیل داده‌ها می‌کاست. همچنین برای پاسخگویی به برخی از پرسش‌های پژوهش نیاز بود که به قسمت تحلیل اسکوپوس مراجعه نموده و آمار موردنظر مانند فراوانی مقالات، یا فراوانی تولیدات نویسندگان در سال‌های موردبررسی به تفکیک، استخراج و تجزیه و تحلیل شوند.

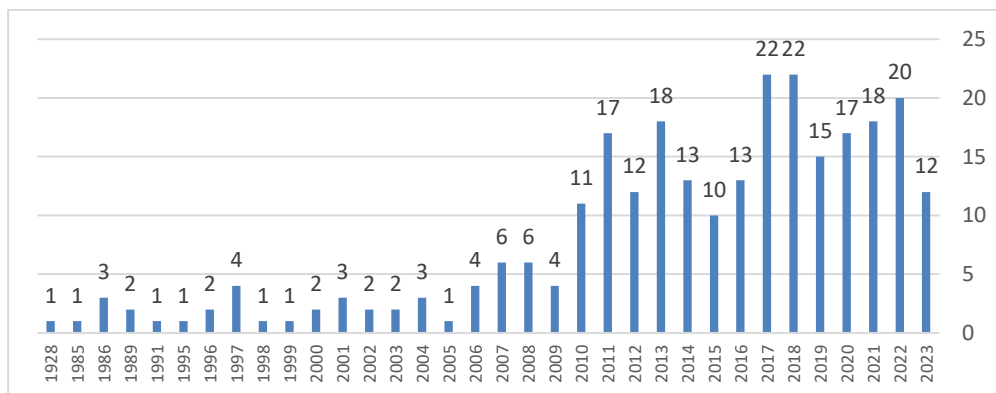
یافته‌ها

جهت بررسی روند انتشارات سبک زندگی اسلامی در بازه زمانی ۱۹۲۸ تا شش ماهه اول ۲۰۲۳ میلادی نمایه شده در پایگاه اسکوپوس، فراوانی تولیدات علمی بر اساس سال انتشار در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱- فراوانی تولیدات علمی سبک زندگی اسلامی نمایه شده در پایگاه اسکوپوس بر اساس سال

سال	فراوانی	فراوانی تجمعی	سال	فراوانی	فراوانی تجمعی
۱۹۲۸	۱	۱	۲۰۰۷	۶	۴۰
۱۹۸۵	۱	۲	۲۰۰۸	۶	۴۶
۱۹۸۶	۳	۵	۲۰۰۹	۴	۵۰
۱۹۸۹	۲	۷	۲۰۱۰	۱۱	۶۱
۱۹۹۱	۱	۸	۲۰۱۱	۱۷	۷۸
۱۹۹۵	۱	۹	۲۰۱۲	۱۲	۹۰
۱۹۹۶	۲	۱۱	۲۰۱۳	۱۸	۱۰۸
۱۹۹۷	۴	۱۵	۲۰۱۴	۱۳	۱۲۱
۱۹۹۸	۱	۱۶	۲۰۱۵	۱۰	۱۳۱
۱۹۹۹	۱	۱۷	۲۰۱۶	۱۳	۱۴۴
۲۰۰۰	۲	۱۹	۲۰۱۷	۲۲	۱۶۶
۲۰۰۱	۳	۲۲	۲۰۱۸	۲۲	۱۸۸
۲۰۰۲	۲	۲۴	۲۰۱۹	۱۵	۲۰۳
۲۰۰۳	۲	۲۶	۲۰۲۰	۱۷	۲۲۰
۲۰۰۴	۳	۲۹	۲۰۲۱	۱۸	۲۳۸
۲۰۰۵	۱	۳۰	۲۰۲۲	۲۰	۲۵۸
۲۰۰۶	۴	۳۴	۲۰۲۳	۱۲	۲۷۰

نمودار ۱ نمودار میله‌ای روند انتشارات سبک زندگی اسلامی را در بازه ۱۹۲۸ تا ۲۰۲۳ میلادی در پایگاه اسکوپوس بر اساس فراوانی نمایش می‌دهد.

شکل ۱- نمودار میله‌ای تولیدات علمی سبک زندگی اسلامی بر اساس فراوانی

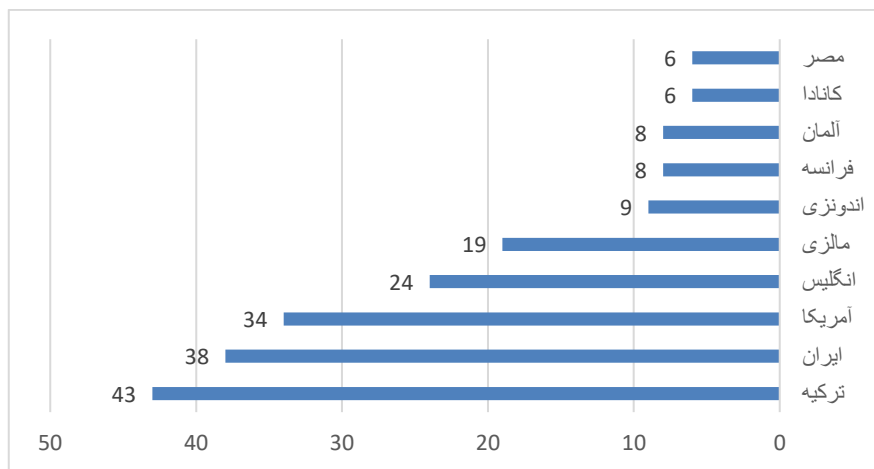
یافته‌ها حاکی از آن است که روند انتشارات سبک زندگی اسلامی با توجه به زمان، باینکه در سال‌های اولیه تقریباً مدارک قابل توجهی مشاهده نشده و همچنین در برخی سال‌ها افزایش و کاهش تولیدات را شاهد هستیم اما در مجموع از یک‌روند تقریباً افزایشی برخوردار است. سال ۲۰۱۷ و ۲۰۱۸ با ۲۲ اثر بیشترین سال‌های تولید انتشارات سبک زندگی اسلامی را به خود اختصاص داده است.

برای مشخص کردن کشورهای پیشرو و فعال در انتشار پژوهش‌های سبک زندگی اسلامی در سطح بین‌الملل و تعیین جایگاه ایران در انتشار این آثار ابتدا از پایگاه اسکوپوس اطلاعات مربوط به کشورهای تولیدکننده آثار علمی پژوهش‌های سبک زندگی اسلامی در بازه ۱۹۲۸ تا شش‌ماهه اول سال ۲۰۲۳ میلادی اخذ و ذخیره گردید سپس با توجه به اطلاعات به‌دست‌آمده تحلیل صورت پذیرفت. اطلاعات مربوط به ده کشور نخست پیشرو و فعال در انتشار پژوهش‌های سبک زندگی اسلامی در جدول ۲ و نمودار ۲ ارائه شده است.

جدول ۲- ده کشور نخست پیشرو و فعال و پرکار در انتشار پژوهش‌های سبک زندگی اسلامی

رتبه	کشور	فراوانی	فراوانی تجمعی
۱	ترکیه	۴۳	۴۳
۲	ایران	۳۸	۸۱
۳	آمریکا	۳۴	۱۱۵
۴	انگلیس	۲۴	۱۳۹
۵	مالزی	۱۹	۱۵۸
۶	اندونزی	۹	۱۶۷
۷	فرانسه	۸	۱۷۵
۸	آلمان	۸	۱۸۳
۹	کانادا	۶	۱۸۹
۱۰	مصر	۶	۱۹۵

شکل شماره ۲ نمودار میله‌ای ده کشور نخست پیشرو و فعال و پرکار در انتشار پژوهش‌های سبک زندگی اسلامی در پایگاه اسکوپوس در بازه زمانی ۱۹۲۸ تا ۲۰۲۳ میلادی را نشان می‌دهد.

شکل ۲- ده کشور نخست و پیشرو و فعال در انتشار تولیدات علمی سبک زندگی اسلامی

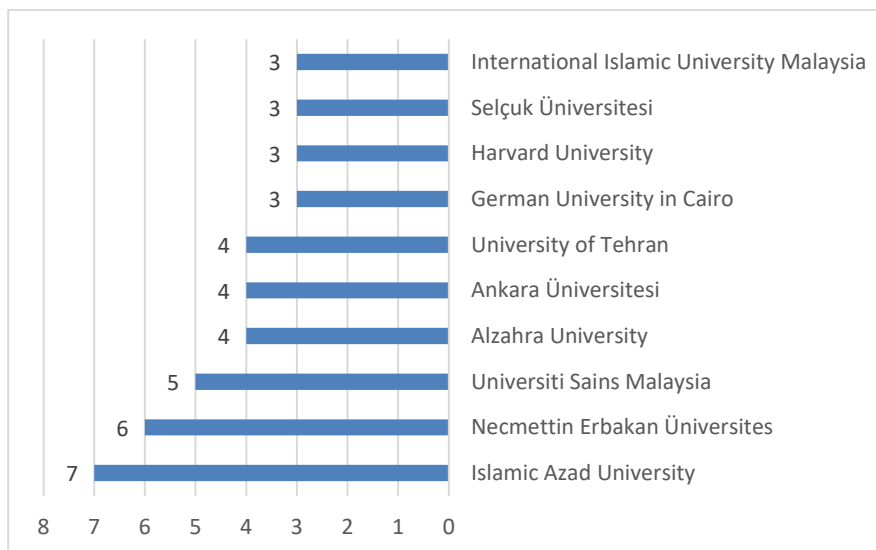
همان‌گونه که از جدول و نمودار فوق نیز قابل مشاهده است، ده کشور نخست و پیشرو در تولید انتشارات سبک زندگی اسلامی در مجموع ۱۹۵ اثر از ۲۷۰ مدرک و ۷۲ درصد از کل مدارک، نمایه شده در بازه زمانی ۱۹۲۸ تا شش‌ماهه اول ۲۰۲۳ میلادی در پایگاه استنادی و بین‌المللی اسکوپوس را به خود اختصاص داده‌اند. کشور ترکیه با ۴۳ اثر در جایگاه نخست و کشور جمهوری اسلامی ایران با ۵ مورد اختلاف و با تولید ۳۸ اثر در جایگاه دوم جهانی قرار گرفته است. کشور آمریکا نیز با ۳۴ اثر در جایگاه سوم تولید انتشارات پژوهش‌های سبک زندگی اسلامی قرار گرفته است.

سازمان و مراکز علمی، آموزشی و پژوهشی وابسته به نویسندگان پژوهش‌های سبک زندگی اسلامی در بازه زمانی ۱۹۲۸ تا شش‌ماهه اول ۲۰۲۳ میلادی نمایه شده در پایگاه اسکوپوس، اطلاعات لازم از پایگاه استخراج و ذخیره گردید. ده وابستگی سازمانی نخست و پیشرو و فعال درواقع ده وابستگی سازمانی هسته حوزه سبک زندگی اسلامی بر اساس فراوانی تولیدات علمی مرتب و در جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۳- ده وابستگی سازمانی هسته نویسندگان انتشارات علمی سبک زندگی اسلامی

رتبه	وابستگی سازمانی	فراوانی آثار	فراوانی تجمعی
۱	Islamic Azad University	۷	۷
۲	Necmettin Erbakan Üniversitesi	۶	۱۳
۳	Universiti Sains Malaysia	۵	۱۸
۴	Alzahra University	۴	۲۲
۵	Ankara Üniversitesi	۴	۲۶
۶	University of Tehran	۴	۳۰
۷	German University in Cairo	۳	۳۳
۸	Harvard University	۳	۳۶
۹	Selçuk Üniversitesi	۳	۳۹
۱۰	International Islamic University Malaysia	۳	۴۲

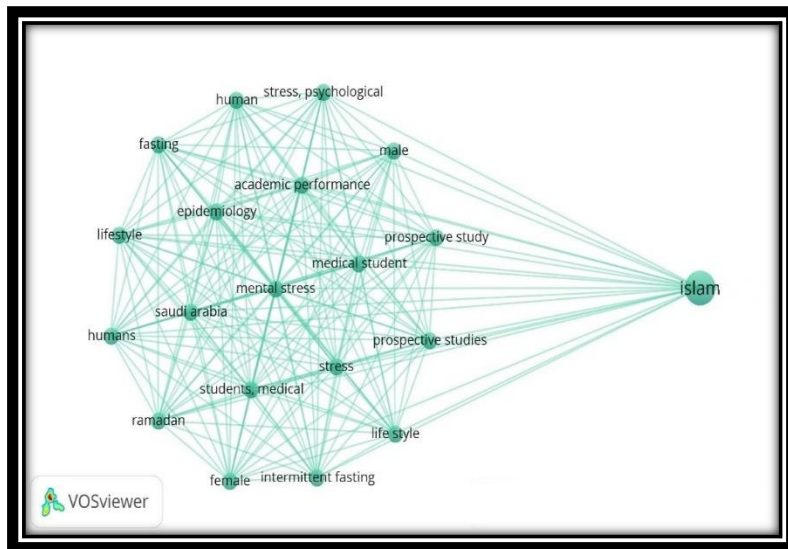
شکل ۳ نمودار میله‌ای ده سازمان، مرکز و مؤسسه علمی، آموزشی و پژوهشی هسته و وابسته نویسندگان تولیدکننده آثار سبک زندگی اسلامی در بازه زمانی ۱۹۲۸ تا شش ماهه اول ۲۰۲۳ میلادی نمایه شده در پایگاه استنادی و بین‌المللی اسکوپوس را نمایش می‌دهد.

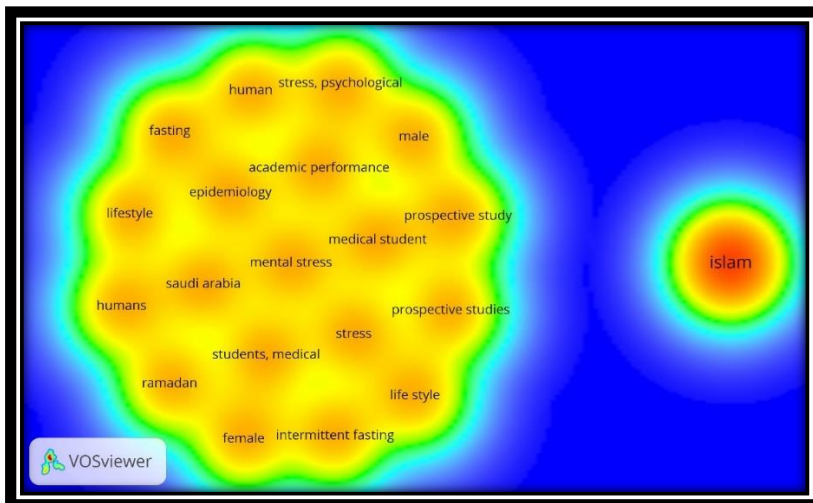
شکل ۳- ده وابستگی سازمانی هسته و وابسته نویسندگان پژوهش‌های سبک زندگی اسلامی

اطلاعات جدول و نمودار ۳ حاکی از آن است که دانشگاه آزاد اسلامی کشور ایران با تولید ۷ اثر در زمینه موضوعی سبک زندگی اسلامی در بازه زمانی موردنظر پژوهش و نمایه و انتشار در مجلات بین‌المللی نمایه شده در پایگاه استنادی و بین‌المللی اسکوپوس رتبه نخست وابستگی سازمانی به خود اختصاص داده است و بعد از آن دانشگاه نجم‌الدین اربکان قونیه از ترکیه و دانشگاه علوم مالزی با ۶ و ۵ اثر جایگاه دوم و سوم را کسب نموده‌اند. جالب است که ده وابستگی سازمانی هسته از ۲۷۰ اثر موجود موردبررسی این پژوهش در مجموع ۴۲ اثر را درواقع ۱۵.۵۵ درصد از آثار منتشرشده را به خود اختصاص داده‌اند.

برای ترسیم شبکه مفهومی و نقشه علمی انتشارات سبک زندگی اسلامی از پایگاه استنادی اسکوپوس داده‌های لازم اخذ و برای استفاده در نرم‌افزار علم‌سنجی وی. او. اس. ویوئر ذخیره گردید. سپس با کمک این نرم‌افزار دو نقشه چگالی و خوشه‌ای مجزا انتشارات سبک زندگی اسلامی در بازه زمانی ۱۹۲۸ تا ۲۰۲۳ میلادی ترسیم شد. شکل شماره ۴ و ۵ نگاشت مربوط به این حوزه را نمایش می‌دهد.

شکل ۴- نقشه علمی شبکه مفهومی (هم رخدادی واژگان) انتشارات سبک زندگی اسلامی نمایه شده در پایگاه اسکوپوس
شکل شماره ۵ نقشه علمی چگالی انتشارات پژوهشگران حوزه موضوعی سبک زندگی
اسلامی در بازه زمانی مدنظر پژوهش یعنی ۱۹۲۸ تا ۲۰۲۳ میلادی نمایه شده در پایگاه
اسکوپوس را نشان می‌دهد.

شکل ۵- نقشه علمی چگالی انتشارات سبک زندگی اسلامی نمایه شده در پایگاه اسکوپوس

بررسی نقشه‌های علمی خوشه‌ای و چگالی مفهومی انتشارات سبک زندگی اسلامی نمایه‌شده در پایگاه استنادی اسکوپوس در بازه زمانی ۱۹۲۸ تا ۲۰۲۲ میلادی متوجه می‌شویم که مفاهیم برجسته مرتبط این موضوع در دو خوشه مجزا تشکیل شده است. خوشه اول اسلام و خوشه دوم شامل مفاهیمی همچون زن، مرد، انسان، سبک زندگی، ذهن، روان، رفتار فیزیکی و کیش، آئین و مذهب است.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به بررسی پژوهش‌های سبک زندگی اسلامی نمایه‌شده در پایگاه استنادی و بین‌المللی اسکوپوس پرداخته است که در بازه زمانی ۱۹۲۸ تا شش ماه اول ۲۰۲۳ میلادی در این پایگاه نمایه و منتشر شده‌اند. تعداد مدارک نمایه شده ۲۷۰ مدرک مشخص گردید. کشور ترکیه با تولید و انتشار ۴۳ اثر در جایگاه نخست و کشور ایران با تولید و انتشار ۳۸ اثر علمی در رتبه دوم کشورهای فعال و هسته انتشار این حوزه موضوعی قرار دارد. از این نتیجه حاصل شده می‌بایست در بهبود ارتقاء رتبه پژوهشگران کشورمان بهره جسته و برنامه‌ریزان علمی کشور کوشش نمایند انتشارات این حوزه از دانش را به سمت ارائه و انتشار در مجلات بین‌المللی سوق داده تا ایران به جایگاه نخست ارتقا یابد ان شاءالله. کشور ایران که پرچمدار نظام جمهوری اسلامی در جهان است می‌بایست از سایر رقبا در این زمینه سرترا باشد.

دانشگاه آزاد اسلامی ایران با تولید و انتشار ۷ اثر بیشترین آثار را در بین مراکز و مؤسسات سازمانی وابسته به پژوهشگران سبک زندگی اسلامی در سراسر دنیا را به خود اختصاص داده است. تلاش دانشگاهیان در این زمینه قابل چشم‌پوشی نیست، درست است پژوهش‌های سبک زندگی اسلامی داخلی فراوان یافت می‌شود؛ اما تلاش در اشاعه پژوهش‌های بین‌المللی باعث تعامل جهانی و اشتراک اطلاعات علمی در سطوح بین‌المللی می‌شود. سال ۲۰۱۷ و ۲۰۱۸ میلادی نیز بیشترین آثار این حوزه در پایگاه اسکوپوس با فراوانی ۲۲ اثر مشخص شده است. در چهار سال اخیر نسبت به سال‌های قبل روند رشد کمتری در تولیدات علمی این حوزه بوجود آمده است که به عوامل متعددی از جمله شرایط سیاسی کشورها، اشاعه بیماری

کوید ۱۹، وجود بیماری و جنگ در برخی کشورها و ... برخی از عوامل ذکر شده است. اکنون با ایجاد فرصت‌های پژوهشی بیش‌تر از قبل می‌بایست کم‌کاری قبلی را جبران نموده و در این زمینه گام‌های بهتر و بیش‌تری را پیمود. همچنین تحلیل و ترسیم شبکه مفهومی و نقشه علمی انتشارات سبک زندگی اسلامی نشان داد که مفاهیمی همچون زن، مرد، روان، رفتار و مذهب بیش‌ترین رخداد را با اسلام به وجود آورده و این مفاهیم معرفِ کلیدواژه‌های اثربخش پژوهش‌های سبک زندگی اسلامی در سطح جهانی هستند که در پژوهش حاضر به آن پرداخته شد؛ بنابراین کاربست نتایج پژوهش حاضر بینشی عینی و واقعی را پیش روی پژوهشگران و برنامه‌ریزان علمی و مذهبی در تعیین راهبردهای پژوهشی و اجرایی در زمینه سبک زندگی اسلامی قرار می‌دهد تا در آینده نه چندان دور شاهد ارتقاء تولیدات علمی این حوزه بوده و همچنین رسیدن به جایگاه واقعی کشور که همانا رتبه نخست کشورهای جهان در تولیدات علمی حوزه سبک زندگی اسلامی است.

منابع

- احمدی، ابوالفضل و ذوالفقاری، ابوالفضل. (۱۳۹۸). سبک زندگی اسلامی در اندیشه‌ی مقام معظم رهبری. فصلنامه علمی مطالعات میان فرهنگی، ۱۴ (۳۹)، ۱۲۱ - ۱۴۸.
- امین پور، فاطمه و امین پور، معصومه (۱۳۹۲). آداب گفتاری حاکم بر سبک زندگی اسلامی از دیدگاه قرآن. معرفت، ۲۲ (۱۸۵) ص. ۴۳ - ۵۶.
- ایرونی، جواد و جلائیان اکبرنیا، علی (۱۳۹۲). سبک زندگی اقتصادی در جامعه‌ی قرآنی و جامعه‌ی غربی. پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، ۱۹ (۲)، پیاپی ۹۷، ص. ۴۱ - ۶۸.
- صدیقی، مهری. (۱۳۹۳). بررسی کاربرد روش تحلیل هم‌رخدادی واژگان در ترسیم ساختار حوزه‌های علمی (مطالعه موردی: حوزه اطلاع‌سنجی). پژوهش‌نامه پردازش و مدیریت اطلاعات، ۳۰ (۲)، ۳۷۳ - ۳۹۷.
- کاویانی، محمد (۱۳۹۱). سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- کوثری نیا، نفیسه (۱۳۹۲). ارتباط سبک زندگی اسلامی و حیات طیبه در قرآن کریم فصلنامه قرآنی کوثر، (۴۸)، ص. ۵ - ۱۸.

مصطفوی، اسماعیل؛ عصاره، فریده؛ توکلی زاده راوری، محمد (۱۳۹۷). شناسایی ساختار محتوایی مطالعات علم اطلاعات و دانش شناسی بر اساس واژگان و مفاهیم مقالات آن در پایگاه اطلاعاتی وب آو ساینس (۲۰۰۹-۲۰۱۳). پژوهشنامه مدیریت و پردازش اطلاعات، ۳۳(۳)، ۱۲۷۱-۱۳۰۰.

یوسفزاده اربط، حسن. (۱۳۹۹). اصول قرآنی سبک زندگی اسلامی. معرفت فرهنگی اجتماعی، ۴۴(۴)، ۶۹-۸۶.

Dastani, Meisam, Javad Bagheri, and Mohammad Hossein Sadeghian (۲۰۲۲). Scientometric Review of the Scientific Productions of Iranian Researchers in the Field of Lifestyle. *Medicine*, 7(۲), ۱۲-۱۹.

Najam, Khawaja Saad, Rabia Sannam Khan, Anam Waheed, and Rashid Hassan. (۲۰۱۹). Impact of Islamic practices on the mental health of Muslims. *International Dental & Medical Journal of Advanced Research*, 5(۱), ۱-۶.

Rusydiana, Aam Slamet, Sri Rahardjo, and Wahyu Sugeng Soeparno (۲۰۲۱). Mapping research on halal logistics using VOSviewer. *Library Philosophy and Practice*, 2021, ۱-۱۴.

Toghyani Mojtaba, Kajbaf Mohammad Bagher, Ghamarani Amir(۲۰۱۸). What Does Islamic Lifestyle Say about Depression Management? *Zahedan J Res Med Sci*. ۲۰(۷):e۶۷۷۶۶. doi: ۱۰,۵۸۱۲/zjrms.۶۷۷۶۶.

ظاهر و باطن گناه از نگاه قرآن

مرتضی قاسمی شیرازی^۱

چکیده

در آیه ۱۲۰ سوره مبارکه انعام، بر ترک ظاهر و باطن گناه تاکید شده و خطاب به انسان اینگونه آمده که گناهان را چه آشکار باشند و چه پنهان، ترک کنید. در این مقاله تفاسیر مختلف از نگاه علماء و روایات گوناگون ائمه اطهار (ع) در مورد این آیه، بررسی شد و موارد متنوعی از تحلیل آنها، مورد نقد قرار گرفت. از نتایج بسیار مهم این پژوهش این است که منظور از گناه ظاهر، گناهی مخفی است که با جوارح و اعضا مرتکب می شود و عبارت است از افعال و اعمال ناپسندی که از انسان در خفاء و به دور از دید مردم سر می زند. چون در اجتماع تظاهر به آن نکرده و اشاعه فحشا ننموده است، لذا امکان عفو و بخشش دارد. اما باطن گناه به معنای عقاید فاسد و باطل است و نمود آن در فردی است که در جامعه، بی پروا گناه کرده و نافرمانی خدا را می کند و باعث ترویج، عادی سازی و اشاعه فحشا در میان جامعه می شود. قطعاً این فرد، به مراتب گناهش سنگین تر و کیفرش سخت تر است. لذا مصداق باطن گناه، مروجان و فرهنگ سازان اصلی گناه مانند آمریکا که عقاید فاسد و گناه را ساخته و ترویج می دهند و نیز کسانی که می خواهند این دشمنی را کمرنگ کرده و آن را تبدیل به دوستی کنند، هستند.

کلیدواژه ها : ظاهر گناه، باطن گناه، قرآن، فرهنگ سازی گناه، ولایت طاغوت.

مقدمه

خداوند متعال در آیه‌ی ۱۲۰ سوره مبارکه انعام، بر ترک ظاهر و باطن گناه چنین می‌فرماید که:

«و ذروا ظاهر الاثم و باطنه ان الذین یکسبون الاثم سیجزون بما کانوا یقتربون».

ترجمه‌های فارسی و انگلیسی

گناهان را چه آشکار باشند و چه پنهان، ترک کنید، همانا آنان که گناه می‌کنند به سزای اعمالی را که می‌کرده‌اند خواهند رسید.

And abandon open and secret sin; surely they who earn sin shall be recompensed with what they earned.

ذروا: دست بردارید و خودداری کنید. فعل امر است و ظهور در وجوب دارد یعنی باید از گناهان آشکار و پنهان دست بردارید. این امر، حتمی و لازم الاجرا است.

ظاهر الاثم و باطنه: ظاهر یعنی گناهی که آشکار و پیدا است و باطن یعنی گناهی که پنهان و ناپیداست.

محل نزول آیه

این آیه در مکه بر پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله نازل گردیده است (طبرسی، ۱۳۷۲).

شأن نزول آیات ۱۱۹، ۱۲۰ و ۱۲۱ سوره انعام

از ابن عباس نقل نمایند که عده‌ای نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم آمدند و گفتند: یا رسول الله آیا حیوانی را که خودمان می‌کشیم، بخوریم ولی حیواناتی را که خدا بکشد، نخوریم. سپس آیه ۱۱۸ با این آیات نازل گردید.

نیز از ابن عباس نقل شده که قریش را تحریک کرده بودند که با حضرت محمد (ص) به مخاصمه و دشمنی برخاسته و به او بگویند: آیا حیوانی که با کارد ذبح نمایی، حلال است ولی حیوانی را که خداوند ذبح نموده و مرده و میتة باشد، حرام خواهد بود. که این آیات نازل شد (محقق ۱۳۶۱، ترمذی ۱۹۹۸ م، سجستانی ۱۴۱۰ ه ق، طبرانی ۱۴۰۴ ه ق).

همچنین قرآن کریم می‌فرماید: «لَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَ مَا بَطَّنَ...» (انعام /

۱۵۱، اعراف / ۳۳) و به کارهای زشت، چه علنی آن و چه پوشیده (اش) نزدیک مشوید»

«اِثم» در ریشه به معنی گناه (ابن منظور، ۱۴۰۸ ه ق) و چیزی که انسان را از کاری باز می‌دارد است و از آنجا که گناهان آدمی را از «خیرات» باز می‌دارد به آنها «اِثم» گفته شده (اصفهانی، ۱۴۱۸ ه ق)، و عصیان و معصیت هم از همین باب است.

واژه فواحش جمع فاحشه به معنی هرگونه رفتار و گفتاری است که زشتی آن بزرگ باشد (اصفهانی، ۱۴۱۸ ه ق). در قرآن مجید نیز گاهی در همین معنی وسیع استعمال شده است. مانند: «وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ...» (شوری / ۳۷) کسانی که از گناهان بزرگ و از اعمال زشت و قبیح اجتناب می‌کنند...». تعبیر «فواحش» بعد از «کبائر الاثم» به اصطلاح، از قبیل ذکر خاص (فواحش) بعد از عام (اِثم) است و در حقیقت بعد از بیان اجتناب از همه گناهان بر روی گناهان زشت بیش تر تکیه شده است تا اهمیت آنها را برساند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴).

واژه ظاهر یعنی آشکار و آنچه با چشم دیده می‌شود (پیدا) و باطن یعنی ناپیدا و پنهان و آنچه خلاف ظاهر است (ابن منظور، ۱۴۰۸ ه ق). در قرآن مجید هم آمده است که «وَدَّرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ...» (انعام / ۱۲۰) و گناه آشکار و پنهان را رها کنید. در این مقاله ابتدا تعدادی از تفسیرهای معروف این آیه شریفه را بیان کرده و سپس به تحلیل آنها پرداخته و ظاهر و باطن گناه را شرح می‌دهیم.

تفسیرهای مختلف از دیدگاه ائمه اطهار (ع) و علماء

در این بخش تفاسیر مختلفی از نظر امامان معصوم و علماء را نقل می‌کنیم و نقاط قوت و ضعف هر کدام را بیان می‌کنیم.

تفسیر نور

چه در گذشته چه امروز، مردم تنها از گناه آشکار هراس داشته و دارند. بعضی گفته‌اند مراد از گناهان پنهان، گناهانی است که آثار آن پنهان است، مثل غذاهای حرام که قساوت قلب می‌آورد. این آیه حائز چند نکته مهم زیر است:

گناه، جاذبه و کششی دارد که باید با اراده‌ی قاطع، از آن دل کند «و ذروا ظاهر الاثم و باطنه».

اسلام، هم به طهارت ظاهر و هم باطن توجه دارد. هم باید از گناهان عملی دوری کرد و هم از گناهان قلبی، مانند سوء ظنّ «ظاهر الاثم و باطنه».

کیفر الهی، برای گناهیانی است که با علم و عمد انجام می‌گیرد «انّ الّذین یکسبون الاثم».

گرچه شیطان وسوسه می‌کند، اما انسان با اراده گناه می‌کند «یکسبون الاثم».

قیامت و کیفر آخرت، دور نیست «سیجزون».

کیفرهای الهی، نتیجه‌ی عملکرد خود ماست «بما کانوا یقترفون».

تفسیر مجمع البیان

و [به هوش باشید و] گناه آشکار و نهان را وانهید. چرا که کسانی که به گناه [و زشتی] دست می‌یازند، به زودی در برابر آنچه بدان دست می‌یازیدند، کیفر داده خواهند شد. و ذروا: واگذارید.

ظاهر: برون، و چیزی که دریافت و دیدن آن ممکن باشد.

باطن: درون و چیزی که درک و دید آن دشوار باشد.

کسب: کاری که برای به دست آوردن سود و یا دور ساختن زیان انجام می‌گیرد.

اقتراف: به دست آوردن.

در تفسیر این فراز از آیه شریفه نظراتی آمده است:

به باور گروهی از جمله قتاده و مجاهد و انس منظور این است که از هر آنچه گناه و نافرمانی خداست، در آشکار و نهان پروا کنید.

اما به باور جبایی منظور از گناه ظاهر، کارهایی است که بوسیله اعضا و اندامها انجام می‌شود و منظور از گناه باطنی کار قلب و دل است.

از دیدگاه پاره‌ای منظور از گناه آشکار، زنا و منظور از گناه نهان یارگیری پنهانی است.

از دیدگاه پاره‌ای دیگر همچون سعید بن جبیر گناه آشکار، زنای با محارم و گناه نهان، زنای با بیگانه است. ضحاک در این مورد آورده است که در جاهلیت زنای آشکار، گناه و کاری زشت شمرده می‌شد، اما زنای در نهان را گناه نمی‌دانستند.

تفسیر المیزان

گناه ظاهر و نهان را واگذارید، کسانی که گناه می‌کنند به زودی سزای اعمالی را که می‌کرده‌اند خواهند دید.

این آیه گرچه به حسب مضمون مطلق است و از جمیع گناهان ظاهری و باطنی نهی می‌کند ولی از سیاق آیات قبل و بعد از آن استفاده می‌شود که این آیه تمهید و زمینه چینی است برای نهی که بعداً در جمله "وَلَا تَأْكُلُوا" می‌آید و لازمه آن این است که خوردن از گوشت حیوانی که اسم خدا بر آن برده نشده حرام و از مصادیق اثم باشد، تا این جمله مربوط به جمله "وَدَرُّوا ظَاهِرَ الْاِثْمِ وَبَاطِنَهُ" شود.

پس این خوردن، "اثم ظاهر" یا "اثم باطن" هر دو می‌تواند باشد، ولی از تاکید بلیغی که در جمله "وَ اِنَّهُ لَفِسْقٌ" است، به دست می‌آید که خوردن چنین گوشتی جزء گناهان باطنی است و گرنه هیچ احتیاجی به چنین تاکید اکیدی نبود.

از این بیان معلوم شد که مراد از "گناه ظاهری" آن گناهی است که شومی عاقبت و زشتی اثرش بر کسی پوشیده نیست، مانند شرک، آشوبگری و ظلم، و مراد از "گناه باطنی" آن گناهی است که زشتیش همه کس فهم نیست، مانند خوردن میته، خون و گوشت خوک، این قسم از گناه با تعلیم خدایی شناخته می‌شود و عقل نیز گاهی آن را درک می‌کند.

این معنایی که ما برای گناه ظاهری و باطنی کردیم، معنایی است که ظاهر سیاق آن را افاده می‌کند. بعضی از مفسرین معانی دیگری برای آن کرده‌اند.

از آن جمله گفته‌اند: ظاهر بودن گناه و باطن بودن آن به معنای علنی بودن و پنهانی بودن آن است. نیز گفته‌اند: مقصود از گناه ظاهری گناهانی است که از جوارح سرمی‌زند، و گناه باطنی گناهان قلبی و درونی است. همچنین گفته‌اند: گناه ظاهری به معنای زنا و گناه باطنی روابط پنهانی نامشروع است.

بعضی دیگر گفته‌اند: گناه ظاهری ازدواج با زن پدر و گناه باطنی به معنای زنا است. و نیز گفته‌اند: گناه ظاهری آن زنایی است که علنی انجام گیرد، و گناه باطنی زنایی است که در نهان انجام شود. چون مردم جاهلیت بین این دو قسم زنا فرق می‌گذاشتند و می‌گفتند زنا در

صورتی که در نهان انجام شود گناه نیست، وقتی گناه است که علناً ارتکاب شود (طبرسی، ۱۳۷۲).

این اقوال مفسرین در معنای گناه ظاهری و باطنی بود و همانطوری که ملاحظه می‌شود هیچکدام این اقوال با سیاق آیه سازگار نیست و دلیلی هم که اقتضا کند آیه را بر خلاف ظاهرش حمل کنیم در کار نیست.

تفسیر اطیب البیان

گناه آشکار و نهان را رها کنید، همانا کسانی که گناه می‌کنند بزودی به سزای اعمالی که می‌کرده‌اند جزا داده می‌شوند.

این آیه اگر چه در نهی از گناه مطلق است، اما از قرینه سیاق استفاده می‌شود که خوردن از گوشت حیوانی که اسم خدا بر آن برده نشده حرام و از مصادیق (اثم) می‌باشد و این عمل فسق و باطل است و انسان را از رسیدن به خیر باز می‌دارد.

پس جزء گناهان باطنی است، لذا مراد از گناه ظاهری معصیتهایی است که شومی عاقبت آن و زشتی اثرش بر کسی پوشیده نیست، مثل شرک، فساد در زمین و ظلم و مراد از گناه باطنی گناهی است که زشتی آن بر همه آشکار نیست، مثل خوردن مردار، خون و گوشت خوک و این قسم از گناه با تعلیم الهی شناخته می‌شود و علت آن را گاهی عقل نیز درک می‌کند. فراز بعد (ان الذین ...) نهی قبلی را تعلیل می‌کند و مردم را از مخالفت با آن می‌ترساند.

تفسیر کشاف

ظاهر الإثم و باطنه ما أعلنتم منه و ما أسررتم. و قیل: ما عملتم و ما نویتم. و قیل: ظاهره الزنا فی الحوانیت، و باطنه الصدیقه فی السر.

تفسیر نمونه

تمام آثار شرک باید بر چیده شود. این آیات در حقیقت در مورد توحید و شرک است و لذا آیه اول با (فاء) تفریع که معمولاً برای ذکر نتیجه همراه می‌شود، آمده است. در آیات قبل آن حقیقت توحید اثبات و بطلان شرک و بت پرستی آشکار می‌گردد. یکی از نتایج این مسئله این است که مسلمانان باید از خوردن گوشت حیواناتی که به نام بتها ذبح می‌شد خودداری کنند و تنها از گوشت حیواناتی که به نام خدا ذبح می‌گردید استفاده نمایند. زیرا مشرکان عرب

یکی از عبادت‌هایشان این بود که برای بت‌ها قربانی می کردند و از گوشت آنها به عنوان تبرک می خوردند و این موضوع یک نوع بت پرستی بوده است. لذا نخست می گوید: از چیزهایی بخورید که نام خدا بر آن برده شده است اگر به آیاتش ایمان دارید (فکلوا مما ذکر اسم الله علیه ان کنتم بایاته مؤمنین). یعنی ایمان تنها ادعا و گفتار و عقیده نیست بلکه باید در لابلای عمل نیز آشکار گردد. کسی که به خدای یکتا ایمان دارد تنها از این گوشتها می خورد. البته امر (کلوا) بخورید در اینجا به معنی وجوب خوردن از چنین گوشتهایی نیست بلکه در حقیقت منظور از آن، مباح بودن اینها و حرام بودن غیر آن است. ضمناً روشن می شود که تحریم گوشتهایی که نام خدا به هنگام ذبح آنها برده نشده، نه از نظر جنبه های بهداشتی است تا گفته شود چه اثری در بردن نام است بلکه مربوط به جنبه های معنوی و اخلاقی و تحکیم پایه توحید و یگانه پرستی است. در آیه بعد همین موضوع به عبارت دیگری که توام با استدلال بیشتری است آمده و می فرماید: چرا از حیواناتی نمی خورید که نام خدا بر آنها گفته شده در حالی که آنچه را بر شما حرام است خداوند شرح داده است (و ما لکم الا تاکلوا مما ذکر اسم الله علیه و قد فصل لکم ما حرم علیکم). بار دیگر خاطر نشان می کنیم که توبیخ و تاکید به خاطر ترک خوردن گوشتهای حلال نیست بلکه هدف این است که تنها از این گوشتها باید بخورید و از غیر آنها استفاده نکنید. به تعبیر دیگر نظر روی نقطه مقابل و مفهوم جمله است و لذا با جمله (قد فصل لکم ما حرم علیکم خداوند آنچه را بر شما حرام است شرح داده) استدلال شده است. سپس یک صورت را استثناء نموده و می گوید: مگر در صورتی که مجبور شوید (الا ما اضطررتم الیه). خواه این اضطرار به خاطر گرفتاری در بیابان و گرسنگی شدید بوده باشد و یا گرفتار شدن در چنگال مشرکان و اجبار کردن آنها به این موضوع. بعد اضافه می کند که بسیاری از مردم دیگران را از روی جهل و نادانی و هوی هوسها گمراه می سازند (و ان کثیرا لیضلون باهوائهم بغیر علم). گرچه هواپرستی با جهل و نادانی غالباً توام است ولی در عین حال برای تاکید بیشتر آن دو را همراه آورده و می گوید: (باهوائهم بغیر علم). ضمناً از این تعبیر به خوبی استفاده می شود که علم حقیقی هرگز با هواپرستی و خیالبافی سازگار نیست و آنجا که سازگار شود جهل است نه علم. این نیز لازم به تذکر است که جمله بالا می تواند اشاره به همان پنداری باشد که در میان مشرکان عرب وجود داشت که برای خوردن گوشتهای حیوانات

مرده چنین استدلال می کردند: آیا ممکن است حیواناتی را که خودمان می کشیم حلال بدانیم، اما آنچه را خدای ما کشته است حرام بشمریم. بدیهی است سفسطه، یک خیال واهی بیش نبود، زیرا خداوند حیوان مرده را ذبح نکرده و سر نبریده تا با حیواناتی که ما سر بریده ایم مقایسه شود و به همین دلیل کانون انواع بیماریهاست و گوشت آن فاسد است لذا خداوند اجازه خوردن آن را نداده است. در پایان آیه می فرماید: پروردگار تو نسبت به آنها که تجاوزکارند آگاهتر است (ان ربک هو اعلم بالمعتدین). همانها که با دلائل واهی نه تنها از راه حق منحرف می شوند بلکه سعی دارند دیگران را نیز منحرف سازند. از آنجا که ممکن است بعضی کار حرام را در پنهانی مرتکب شوند در این آیه، به عنوان یک قانون کلی می گوید: گناه آشکار و پنهان را رها سازید. می گویند در زمان جاهلیت عده ای عقیده داشتند که عمل منافی عفت (زنا) اگر در پنهانی باشد عیبی ندارد و تنها اگر آشکارا باشد گناه است. هم اکنون نیز عملاً عده ای این منطق جاهلی را پذیرفته و تنها از گناهان آشکار وحشت دارند، اما گناهان پنهانی را بدون احساس ناراحتی مرتکب می شوند.

آیه فوق نه تنها منطق فوق را محکوم میسازد بلکه مفهوم وسیعی دارد که علاوه بر آنچه گفته شد مفاهیم و تفسیرهای دیگری را که در زمینه گناه ظاهر و باطن شده است در بر می گیرد. از جمله اینکه منظور از گناهان ظاهر گناهانی است که با اعضای بدن انجام می گردد و گناه باطن آن است که با قلب و نیت و تصمیم صورت گیرد.

سپس به عنوان یادآوری و تهدید گناهکاران به سرنوشت شومی که در انتظار دارند چنین می گوید: آنها که تحصیل گناه کنند به زودی نتیجه اعمال خود را خواهند دید. تعبیر به کسب گناه (یکسبون الاثم) تعبیر جالبی است که نشان می دهد انسان ها در این جهان همچون سرمایه دارانی هستند که به یک بازار بزرگ گام می نهند، سرمایه آنها هوش و عقل و عمر و جوانی و نیروهای گوناگون خدا داد است. بیچاره آنها که به جای تحصیل سعادت و کسب افتخار و شخصیت و تقوی و قرب به خدا، تحصیل گناه کنند. تعبیر به "سیجزون" (به زودی جزای خود را خواهند دید) ممکن است اشاره به این باشد که قیامت هر چند در نظر بعضی دور است ولی در حقیقت بسیار نزدیک می باشد و این جهان به سرعت سپری می شود و رستاخیز

فرا می‌رسد. یا اشاره به این باشد که غالب افراد در همین زندگی دنیا نیز قسمتی از نتایج اعمال زشت خود را به صورت واکنشهای فردی و اجتماعی خواهند دید.

از حضرت امام سجاد (ع) نقل شده است که معنای «وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ» فرمودند: «فواحش ظاهری و آشکار» مانند ازدواج با زن پدر و «فواحش باطنی و پنهان» مانند «زنا» است (رسولی محلاتی ۱۳۴۰، موسوی همدانی ۱۳۷۸). این روایت از باب تطبیق کلی بر مصداق است (موسوی همدانی، ۱۳۷۸) یعنی یکی از مصادیق فواحش ظاهری «ازدواج با زن پدر» است و یکی از مصادیق فواحش باطنی «زنا» می‌باشد.

امام صادق (ع) درباره علت و منشأ حرمت گناهان ظاهری و باطنی فرمود: «ان الله تبارک و تعالی غیور یحب کل غیور و لغیرته حرم الفواحش ظاهرها و باطنها؛ خدای متعال بسیار غیرتمند است و انسان‌های غیرتی را دوست دارد و بخاطر غیرتش گناهان ظاهری (آشکار) و باطنی (پنهان) را حرام و ممنوع کرده است (موسوی همدانی، ۱۳۷۳)» (تا جامعه سالم باشد و در امنیت بماند).

آیه ۱۵۱ سوره انعام از جمله آیات جامع قرآن می‌باشد که در آن به یکتاپرستی، نیکی به والدین، حفظ نسل بشریت و دوری از اعمال زشت به صورت آشکار و پنهان دعوت شده است. در تفسیر این آیه راغب اصفهانی در کتابش به نام مفردات الفاظ القرآن می‌گوید: فحش، فحشا و فاحشه از جمله اعمال و گفتار بسیار زشت می‌باشند. خداوند می‌فرماید: ((إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ)) خداوند به کار زشت دستور نمی‌دهد (اعراف / ۲۸). نیز می‌فرماید: ((وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ)) و از ارتکاب گناهان بزرگ (چون شرک و زنا)، و انجام کارهای ناشایست (ناسازگار با فطرت و عقل سلیم)، و دست درازی و ستمگری نهی می‌کند. خداوند شما را اندرز می‌دهد تا این که پند گیرید (نحل / ۲۹). گفته می‌شود: فَحْشَ فلان یعنی فاحش و گناه کار گردید، و متفحش به کسی گفته می‌شود که کار ناشایست و نابایست انجام می‌دهد.

پیامبر صلی الله علیه و سلم فرمود: ((گناه آن است که در دلت شک و تردید ایجاد کند و دوست نداشته باشی مردم از آن با خبر شوند)).

علامه طباطبایی در ذیل آیه ۱۲۰ از سوره انعام می‌فرماید: گرچه به حسب مضمون، آیه مطلق است و از جمیع گناهان ظاهری (آشکار) و باطنی (پنهان) نهی می‌کند. ولی از سیاق آیات قبل و بعد از آن استفاده می‌شود که آیه مربوط به خوردن گوشت حیوانی است که اسم و نام خدا به هنگام ذبح بر آن برده نشده که مصرف آن حرام است. بنابراین مراد از گناه ظاهری آن گناهی است که شومی و ابدی عاقبت و زشتی اثرش بر کسی پوشیده نیست، مانند شرک، آشوبگری و ظلم، و مراد از گناه باطنی آن گناهی است که زشتیش همه کس فهم نیست، مانند خوردن میت (مرده) خون و گوشت خوک این قسم از گناه با تعلیم خدایی شناخته می‌شود و عقل نیز گاهی آن را درک می‌کند. این معنایی که ما برای گناه ظاهری و باطنی کردیم، معنایی است که ظاهر سیاق آن را افاده می‌کند (موسوی همدانی، ۱۳۷۸).

در تفسیر نمونه آمده که «آیه یاد شده مفهوم وسیعی دارد که تمام این تفسیرهای یاد شده را در بر می‌گیرد (مکارم شیرازی ۱۳۷۴). مراد از «فاحشۀ ظاهری» در آیه ۱۵۱ از سوره انعام گناه علنی و مقصود از «فاحشه باطنی» گناه سری و روابط نامشروع برقرار کردن در پنهانی است (موسوی همدانی، ۱۳۷۸).

ابن کثیر در تفسیر آیه ((و لا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَ مَا بَطَّنَ)) می‌گوید: این آیه همانند آیه: ((قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَ مَا بَطَّنَ وَالْإِثْمَ وَ الْبَغْيَ بَغْيَ الْحَقِّ)) می‌باشد و حدیث پیامبر (ص) به روایت بخاری و مسلم از عبدالله بن مسعود را آورده است که گفت: هیچ کس با غیرت‌تر از خداوند نیست، لذا گناهان زشت را چه آشکار و چه مخفیانه حرام نموده است.

شیخ عبدالرحمن سعدی در تفسیرش به نام الکرى الرحمن فى تفسیر کلام المنان در تفسیر این آیه می‌گوید: ((و لا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ)) فواحش گناهان زشت کبیره هستند و در مورد ((مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَ مَا بَطَّنَ)) می‌گوید: یعنی این گناهان چه آشکار باشند و یا مخفیانه، یا به ظاهر مربوط باشند یا به باطن و درون، در هر دو صورت نزدیک نشوید. نهی از نزدیک نشدن به کارهای زشت، بلیغ‌تر و رساتر از نهی از انجام آن می‌باشد، زیرا این گونه نهی، وسایل و مقدمات گناه را نیز که سبب رسیدن به گناه باشد، در بر می‌گیرد.

ابن کثیر در تفسیر ((وَذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ)) از مجاهد روایت می‌کند که گفت: مقصود از این آیه انجام دادن این گناهان به صورت پنهان و آشکار می‌باشد. در جایی دیگر از وی روایت کرده که گفت: مقصود از آن این است که شخص نیت کند عمل زشت انجام دهد. قتاده در مورد آیه ((وَذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ)) می‌گوید: ظاهر و باطن بودن گناه عبارت است از گناهان اندک و فراوان، مخفی یا آشکار بودن این گناهان.

السری می‌گوید: آشکارا مانند انجام عمل زنا با زنایی که خود را در جامعه برای این کار معرفی کرده‌اند [زنایی که بر در منازل خود پرده‌ی سیاه رنگ جهت معرفی خود به مردم برای انجام عمل زنا نصب می‌کردند] و پنهان یعنی: انجام عمل زنا با یاران و دوستان معشوق. عکرمه می‌گوید: گناه آشکار عبارت است از ازدواج با زنان دارای شوهر.

سعد بن عباد گفت: اگر کسی را با زنی در حال زنا ببینم بدون این‌که به او فرصتی دهم با شمشیر او را خواهم کشت، این سخن که به گوش پیامبر (ص) رسید، فرمود: آیا از غیرت و شهامت سعد تعجب می‌کنید، قسم به الله که من از سعد با غیرت‌تر هستم و الله از من با غیرت‌تر است و به همین منظور گناهان زشت را به صورت آشکار و پنهان حرام نموده است.

سخن حق این است که آیه مزبور همه این موارد را در بر می‌گیرد و مانند این فرموده‌ی خداوند است که می‌فرماید: ((قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّيَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَ مَا بَطَّنَ)) و یا این گفته‌ی خداوند که می‌فرماید: ((إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ)). یعنی آشکار و پنهان بودن این گناهان مساوی است و یقیناً خداوند مرتکبین این اعمال را مجازات خواهد نمود.

نکات استخراج شده از آیه با استفاده از تفاسیر مختلف

لزوم اجتناب از هر گناه آشکار و پنهان (و ذروا ظاهر الإثم و باطنه). اضافه شدن «ظاهر» به «الإثم» اضافه صفت به موصوف می‌تواند باشد، یعنی گناه ظاهر. «باطنه» نیز یعنی گناه پنهان.

لزوم اجتناب از همه گناهان، چه قبض آشکار و چه نهان باشد (و ذروا ظاهر الإثم و باطنه). «ظاهر الإثم» می‌تواند صفت برای محذوف باشد. در این صورت معنی جمله چنین می‌شود: «ذروا عصیانا ظاهر الإثم و باطنه».

لزوم اجتناب از گناهان عملی و قلبی (و ذرّوا ظهراً الإثم و باطنه) از جمله احتمالات موجود درباره «باطن الإثم» آن گناهانی است که در درون انسان پنهان می باشد که مصداق روشن آن گناهان قلبی، مانند سوءظن است. نقطه مقابل آن گناهانی است که کاملاً جنبه عملی دارد (ظاهر الإثم).

تداوم بر گناه، مجازات حتمی خداوند را در پی دارد (إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الإثمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ) «تداوم» از فعل «یکسبون» و «کانوا یقترفون»، که ماضی استمراری است، استفاده شده است. ضمناً «إِنَّ» و «سین» در «سیجزون» بر تأکید دلالت دارند. مجازات گناهکاران نتیجه عمل خود ایشان است (إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الإثمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ).

تحلیل تفاسیر و مفاهیم مختلف آیه

برخی مفسرین می گویند که گناه ظاهر گناهی است که با جوارح و اعضا باشد ولی گناه باطن گناه قلبی است. ظاهراً این امر درست نیست، زیرا هرچند انسان باید از فکر گناه نیز دوری جوید ولی به هر حال تنها فکر و خیال گناه موجب کیفر و عقاب نمی شود و در آیه، خداوند به هر دو گناه، هشدار می دهد و نتیجه پیروی از گناه ظاهر و باطن را کیفر و عقاب دانسته، حال چه در دنیا باشد و چه در آخرت. زیرا برخی از گناهان ظاهر که موجب غضب عمومی می شود و عامه مردم (عرف) آن را بد و منکر می دانند، نه تنها موجب غضب خداوند و کیفر اخروی می شود که در دنیا نیز انسان را گرفتار می سازد. پس بعید است که گناه با قلب یعنی فکر و خیال گناه کردن، مقصود باشد (موسوی همدانی ۱۳۷۸، طبرسی ۱۴۱۵ ه ق). هر چند حضرت عیسی فرمودند: موسی علیه السلام گفت گناه نکنید ولی اینک من میگویم فکر گناه را هم نکنید. پس بهتر است که فکر گناه در ذهنمان نباشد که منجر به گناه نشود ولی صرف این امر گناه نیست و موجب عقوبت نمی شود. در این مورد یک حدیث از مولا علی علیه السلام است که می فرمایند: مراقب افکارت باش که گفتارت می شود، مراقب گفتارت باش که کردارت می شود، مراقب کردارت باش که شخصیت می شود، مراقب شخصیت باش که سرنوشت می شود.

ظاهراً مقصود از گناه باطن، همان گناهی است که در ظاهر نکوهیده و ناپسند است ولی انسان آن را در پنهانی انجام می‌دهد. مثلاً در زمان جاهلیت زنا کردن در ظاهر امری منکر بود ولی در باطن و دور از دید مردم، گناه شمرده نمی‌شد. از این رو برخی از مفسرین، آیه را چنین تفسیر کرده‌اند که مقصود از گناه ظاهر، زنای آشکار است و گناه باطن، زنای دور از دید مردم. خداوند خواسته است این عرف غلط جاهلی را رد کند. لذا فرموده است که این گناه، چه در ظاهر باشد و چه در باطن قبیح و زشت است. ولی از عمومیت آیه استفاده می‌شود که منحصر به یک گناه خاصی نیست بلکه هر گناه و منکری را در بر می‌گیرد (موسوی همدانی، ۱۳۷۸، طبرسی ۱۴۱۵ ه.ق). البته اگر گناهی کیبره باشد ظاهر و باطنش از نظر شدت گناه و به تبعش عقوبت آن فرق می‌کند. یعنی گناهی که در ظاهر و عموم مردم انجام می‌شود و در واقع اشاعه فحشا می‌کند، عقوبتش به مراتب بیشتر از گناهی است که شخصی در خفا انجام می‌دهد و اشاعه‌ی فحشا نمی‌کند. همچنین حدیثی از پیغمبر داریم که می‌فرمایند بهترین اعمال در ماه رمضان دوری از گناهان است.

این آیه کسانی را که به خدا و پیامبر ایمان دارند، از هر گناهی بر حذر میدارد، چه گناهان ظاهر و آشکار و چه گناهان پنهان که در خلوت انجام میشوند. علاوه بر آنکه هر گناهی یک ظاهری دارد که به چشم می‌آید و باطن آن تاثیر آثار مخرب آن بر روح و روان آدمی است. گناه، همچون غذای مسمومی است که طعم لذیذی دارد، اما به تدریج جسم انسان را رنجور و بیمار می‌سازد. خوردنی‌های حرام نیز، شاید لذتی را به دنبال داشته باشند، اما تاثیر آن بر قلب انسان چنان است که قلب را همچون سنگ، سخت و قسی می‌کند. ادامه آیه می‌فرماید که کیفرهای الهی در دنیا یا آخرت، نتیجه عمل خود بشر است نه آنکه خداوند بی‌جهت کسی را کیفر دهد. پیامهای این آیه به صورت زیر است:

اسلام، هم به پاکی ظاهر توجه دارد و هم پاکی باطن، هم باید از گناهان عملی دوری کرد، هم گناهان قلبی، همچون سوء ظن به مردم و هم ترویج و فرهنگ سازی گناه. گرچه شیطان، انسان را بر انجام گناه وسوسه می‌کند، اما اراده را از انسان سلب نمی‌کند و هر کس با اختیار خود به سمت گناه می‌رود.

در ادامه آیه بعدی می فرماید: از آنچه نام خدا بر آن برده نشده، نخورید که خوردن آن موجب فسق (خروج از مدار بندگی) است. البته شیاطین به دوستان خود القا میکنند که (در مورد خوردنی های حرام) با شما به جدال برخیزند (اما به سخن آنها گوش فرا ندهید و بدانید) اگر از آنان پیروی کنید، شما نیز همچون آنان مشرک می شوید. از آنجا که ادیان الهی برای سعادت بشر در دنیا و آخرت آمده اند، لذا بخشی از دستورات آنها، مرتبط به امور زندگی دنیوی، همچون خوراک و پوشاک است. اسلام نیز به موضوع خوردنی ها توجه خاص کرده و ضمن سفارش به بهره گیری از نعمت های الهی در طبیعت، بخش اندکی از آن را نهی نموده است که با توجه به علم و حکمت الهی، این موارد برای جسم یا روح بشر مضر دانسته شده است. یکی از موارد حرام، گوشت حیوان مرده است که برخی اعراب در برابر این حکم واکنش نشان داده و می گفتند: چه فرقی میان حیوانی است که خودش بمیرد یا ما آن را ذبح کنیم. علاوه برآنکه حیوان مرده، کشته خداست و کشته خدا بهتر از کشته انسان است. این سخن چیزی جز یک مغالطه شیطانی نیست، زیرا معمولا حیوانی که به حال خود می میرد، دچار بیماری شده و گوشت چنین حیوانی برای انسان ضرر دارد. اما حیوانی که ذبح می شود، خون از بدن و رگهای او خارج شده و گوشت آن سالم تر است. نکته مهم تر، بردن نام خدا در هنگام ذبح است که بیانگر جهت دار بودن خوراک یک مومن است. همان گونه که نماز باید بسوی قبله و با نام خدا باشد حیوانی هم که قرار است گوشت آن، سلول بدن یک مومن شود، باید رو به قبله و با نام خدا ذبح شود. پیامهای این آیه نیز به صورت زیر است:

حتی در تغذیه، باید تعهد دینی خود را حفظ و مراعات کنیم، خوراک مومن هم باید جهت دار باشد.

وسوسه های شیطانی در خوردن چیزهای حرام، نشانه تاثیرات منفی این گونه خوردنی ها، بر روح و روان آدمی است.

پیروی از مشرکان، حتی در سخن و نظریه، موجب شرک و دوری از ایمان می شود. در ادامه خداوند می فرماید: آیا کسی که (به واسطه شرک) مرده بود و ما او را (با نور ایمان) حیات بخشیدیم و برای او نوری قرار دادیم که در میان مردم با آن حرکت کند، همچون کسی است که در ظلمت های (شرک و جهل) قرار دارد و راه فراری برای او نیست.

آری، کارهایی که کافران می‌کنند، اینگونه برای آنان جلوه داده شده است. چنانکه در روایات تاریخی آمده است، هنگامی که حضرت حمزه، عموی گرامی پیامبر اسلام ایمان آورد و در برابر فردی همچون ابوجهل که به آزار و اذیت پیامبر بر می‌خاست، ایستاد، این آیه نازل شد و از مقام او تجلیل کرد. البته پیامبر، عموی دیگری چون ابولهب داشت که درباره او سوره‌ای دیگر نازل شد و شدیدترین تعبیرات درباره وی که به انکار و لجاحت و آزار می‌پرداخت، بیان نمود. همچنین پیامهای این آیه به صورت زیر است:

شرک و کفر مایه مرگ و هلاکت انسان است، چنانکه ایمان مایه حیات و سعادت انسان می‌گردد. بنابراین، حیات و مرگ واقعی، ایمان و کفر است.

ایمان، نور می‌آورد و کفر، ظلمت. فرد مومن هرگز به بن بست نمی‌رسد و همواره با نور الهی حرکت می‌کند.

کارهای پر جاذبه کفار در زندگی مادی چنان در نظر آنان جلوه کرده که نمی‌گذارند انحراف خود و سقوط انسانیت را درک کنند.

نکته‌ی دیگری که باید گفت این است که اگر کسی بسیار اعمال نیک انجام بدهد ولی در دل، ولایت مولا علی علیه السلام را در دل نداشته باشد، مرتکب گناه شده و اعمالش هم زیر سوال قرار می‌گیرند. چون در روایات بسیاری به ولایت مولا امر شده است.

برخی بر این عقیده اند که گناه ظاهر گناهی است که با جوارح و اعضا مرتکب می‌شود و عبارت است از افعال و اعمال ناپسندی که از انسان سر می‌زند ولی گناه باطن به معنای عقاید فاسد و باطل است. هر چند از ظاهر آیه بر می‌آید که مقصود، گناهانی است که از انسان سر می‌زند و فرقی ندارد که این گناه در ظاهر انجام گیرد یا در باطن، هر چند گناه خصوصاً اگر کبیره باشد، ظاهر و باطنش از نظر کیفر و عقاب فرق کرده، یعنی اگر کسی در خانه و به دور از دید مردم گناهی کند، بیشتر امکان عفو و بخشش دارد، چرا که تظاهر به آن نکرده و اشاعه فحشا ننموده است و اما کسی که بی‌پروا گناه می‌کند و نافرمانی خدا می‌کند و با ارتکاب گناه، ترویج از آن نیز می‌نماید و اشاعه فحشا در میان جامعه می‌کند به مراتب گناهش سنگین‌تر و کیفرش سخت‌تر است.

از این تفسیر اخیر نتیجه می گیریم که گناه کردن به ارتکاب کارهای زشت و ناپسند منحصر نمی شود، بلکه اگر کسی از ارتکاب گناه، پرهیز کند و ظاهری خوب و صالح داشته باشد ولی عقیده اش فاسد باشد، او هر آن، مرتکب گناه است هرچند روز و شب را به عبادت به سربرد. عقیده فاسد معنایش دوری از لب و جوهر عبادت است که همان ولایت می باشد. پس اگر کسی ظاهر الصلاح باشد و هیچ گناهی نه بزرگ و نه کوچک از او سر نزند ولی در دل ولایت علی علیه السلام و فرزندانش نداشته باشد، مطمئن باشید که او را هیچ فایده ای در صلاح و خوش ظاهری نیست، بلکه چنان که از روایات متواتر استفاده می شود، اگر شبها را تا به صبح در میان رکن و مقام به عبادت و نماز سپری کند و روزها را در تمام عمر روزه بدارد، ولی ولایت نداشته باشد، اعمالش را پشیزی ارزش نباشد و بی گمان خواسته یا ناخواسته مرتکب گناه دائمی شده است. از این رو است که ائمه ما سلام الله علیهم، پیوسته امر به ولایت کرده اند و آن را اصل و محور قبولی عبادات دانسته اند (و ما نودی بشیء مثل ما نودی بالامامة).

چون در این آیه، امر اکید دارد که باید از هر نوع گناهی دوری جویم، معنایش این است که ترک گناه و دوری از معصیت، نه تنها موجب نجات از عقوبت و کیفر است که چون امر واجبی است، موجب ثواب و پاداش نیز خواهد بود بلکه یکی از مهمترین عبادات است و لذا در خطبه استقبال از ماه رمضان رسول خدا صلی الله علیه و آله می فرماید: افضل الاعمال فی هذا الشهر الورع عن محارم الله، بهترین و بالاترین اعمال در ماه رمضان دوری جستن از گناهان و محرمات الهی است.

نتیجه این که؛ این یک قاعده قرآنی است که انسان باید از هر گناهی چه ظاهر و چه باطن، چه آشکار و چه پنهان، دوری جوید. زیرا اختلاف حالتها موجب بی رنگی کیفر نمی شود، هرچند گناه آشکار به علت پرده دری و بی بند و باری، باری سنگین تر به دوش انسان می گذارد. به هر حال هیچ گناهی از دید خدای متعال به دور نیست و او ناظر و شاهد بر وجود انسان است و از رگ گردنش به او نزدیک تر است و راهی برای فرار نیست جز این که کیفر اعمالش را دیر یا زود ببیند. (فمن يعمل مثقال ذرة خیراً یره و من يعمل مثقال ذرة شراً یره).

ظاهر و باطن گناه

«قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَ مَا بَطَّنَ» (اعراف / ۳۳). پروردگار من فحشاء را حرام کرده است. البته فحشا ظاهر و باطن دارد. یا در آیه دیگر می‌فرماید: «وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَ مَا بَطَّنَ» (انعام / ۱۵۱). باز در آیه دیگری می‌فرماید: «ذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَ بَاطِنَهُ» (انعام / ۱۲۰).

اثم و گناه ظاهر و باطن دارد، هم از ظاهر گناه و هم از باطن گناه پرهیز کنید. قرآن ظاهر و باطن دارد. محرمات در ظاهر قرآن، گناهای مثل دروغ، غیبت، تهمت، ریا، حسد، بخل، حرام عملی، حرام اعتقادی، حرام اخلاقی است و در باطن قرآن، حرام، ولایت دشمن ائمه اطهار (ع) است. یعنی باطن همه این محرمات ولایت دشمن امیرالمومنین (ع)، یعنی ولایت اولیاء گناه است. اولیاء گناه کسانی هستند که گناهان را رواج داده و آنها را فرهنگ سازی می‌کنند. اکنون که رواج دادن گناه جز از طرف غرب صورت نمی‌گیرد، بنابراین مصداق بارز باطن گناه در این آیه، آمریکا، انگلیس و اسرائیل می‌باشند.

هیچکس حسود نمی‌شود مگر اینکه در محیط ولایت اصحاب سقیفه برود. هیچ کس رغبت به دنیا پیدا نمی‌کند، جز اینکه در محیط ولایت ائمه جور وارد شود. چون آنها دعوت به دنیا می‌کنند، حسد، میل و حرص به دنیا ایجاد می‌کنند. هیچ کس از حسد و حرص به دنیا نجات پیدا نمی‌کند، الا اینکه ولایتش را عوض کند و وارد ولایت امیرالمومنین (ع) شود. حلال در ظاهر قرآن صفات، اعمال و اعتقادات خوب و در باطن قرآن ولایت امیرالمومنین (ع) است.

استغفار از ولایت اولیاء طاغوت

همه استغفار باید از شرک باشد. استغفار از دروغ و ریا و غیبت و حسد و ... همه به استغفار از شرک برمی‌گردد. یک قدم جلوتر به استغفار از ولایت اولیاء طاغوت برمی‌گردد، یعنی استغفار از اینکه برای نبی اکرم (ص) و اهل بیتش شریک قرار دهیم. ما قرار بود با همه وجود زیر چتر نبی اکرم (ص) و اهل بیتش برویم و وارد این بیت النور شویم. اگر یک نگاهمان از این بیت النور بیرون رفت این نگاه جهنم و گناه می‌شود که خارج این بیت النور، ولایت اولیاء طاغوت است. وادی ایمن فقط همین جا است، بیرونش جهنم و عذاب است «وَلَايَةُ عَلِيٍّ بَن

ابطالب حصنی، فمن دخل حصنی أمن من عذابی» (صدوق، ۱۴۰۴ ه ق). در روایات متعدد داریم که حضرت فرمودند: اگر همه مردم ولایت امیرالمومنین(ع) را قبول می کردند، خدا اصلاً جهنم را خلق نمی کرد.

اولیاء طاغوت زمان، در واقع همان آمریکا و هم پیمانانشان (اسرائیل و انگلیس) هستند که عقاید فاسد و گناه را ساخته و ترویج می دهند. به عبارت دیگر منظور از باطن گناه در آیه ۱۲۰ سوره انعام کسانی هستند که گناهان را ترویج می دهند و در واقع منشا این گناهان اند. در حال حاضر آمریکا به عنوان سردمدار ایجاد و ترویج گناه مصداق بارز این آیه شریفه می باشد.

خداوند در قرآن کریم می فرماید: «ان الذین یحبون ان تشیع الفاحشه فی الذین آمنوا لهم عذاب الیم فی الدنیا و الاخره» (نور / ۱۹)، کسانی که دوست دارند زشتی‌ها و کارهای بد میان مردم با ایمان رواج پیدا کند، عذاب دردناکی برای آنان در دنیا و آخرت است.

غرب و حتی تمامی افرادی (حتی در مملکت خودمان) که گناهان را ترویج می دهند و به فرهنگ سازی گناه می پردازند تا آن را طبیعی جلوه داده و قبح آن را بریزند، باطن گناه هستند که همه آنها به آمریکا بر می گردد.

متأسفانه در چند سال اخیر در کشور خودمان نیز کسانی هستند که یا به صورت منافقانه و ستون پنجم دشمن یا به صورت بی بصیرتی به فرهنگ سازی گناهان می پردازند و در صورت نهی از منکر، با این پاسخ روبرو می شویم که آزادی کجاست و به این بهانه گناهان را علناً در جامعه پی ریزی می کنند. در واقع جریانی در جامعه ما در حال شکل گیری است که به صورت خزنده می خواهند اولیاء گناه (همان باطن گناه در آیه شریفه ۱۲۰ سوره انعام) یعنی آمریکا و اسرائیل را دشمن معرفی نکنند. تا به این ترتیب ارتباط با آمریکا را طبیعی جلوه دهند. طبیعتاً در این صورت دیگر مبارزه با اولیاء طاغوت معنایی نخواهد داشت. این در صورتی است که اولیاء ترویج و فرهنگ سازی گناه به آمریکا بر می گردد و دشمن حقیقی و باطن گناه، ذیل آیه شریفه می باشد. این موضوع مسئولیت ما را در راه مبارزه با اولیاء گناه و دادن بصیرت به آحاد جامعه بیشتر می کند.

پس نتیجه می گیریم که منظور از ظاهر گناه، به طور مثال خود مشروب خواری است که باید با آن مبارزه شود و منظور از باطن گناه مبارزه با یزیدی است که مشروب خواری را ترویج

می دهد. اکنون نیز که یزید زمانه ما آمریکا و اسرائیل و انگلیس می باشند و تمامی گناهان را در همه جوامع ترویج و فرهنگ سازی می کنند، باید با آنها مبارزه کرد. به نوعی این آیه به اصل نهی از منکر در جامعه اشاره دارد که مسئولیت هر کدام از ما را در برابر دشمنان داخلی (چه خواسته و چه ناخواسته) و خارجی، برای مبارزه و استیفای حق خود تبیین می کند.

پذیرفتن دشمن نبودن آمریکا به معنای پذیرش ولایت آنهاست که مخالف ولایت ائمه اطهار (ع) را در پی دارد و چون با ترویج گناه مبارزه نمی شود، مصداق آیه شریفه ۱۲۰ سوره انعام و باطن گناه است.

باطن دروغ، ولایت اولیاء طاغوت و خروج از ولایت امیرالمومنین (ع) است و خروج از ولایت ایشان، خروج از توحید است. پس هیچ گناهی جز شرک نداریم و عقوبتها هم به خاطر شرک است. عقوبت دروغ گفتن و رفتن در محیط ولایت شیطان و اولیاء طاغوت، جهنم است. بیرون ولایت امیرالمومنین (ع) جهنم و دار البوار است و ولایت ایشان بهشت و نعمت است.

همه گناهها به شرک برمی گردد و اگر کسی موحد بود، گناه برای او معنایی ندارد. از آن طرف هم عبادتی غیر از توحید نداریم. تفصیل توحید عقاید حق، اخلاق خوب، عبادات، واجبات، مستحبات، مباحات و تفصیل شرک عقاید فاسد، صفات رذیله، محرمات، مکروهات، عقوبتهای دنیوی و اخروی می شود. جهاد اکبر هم بین نبی اکرم (ص) و دشمن ایشان است. ما باید در این بین تکلیف خودمان را در باطن خود، روشن کنیم که آیا مملکت وجودی خود را به امیرالمومنین (ع) یا به شیطان (آمریکا) می سپاریم. اگر به دست شیطان سپردیم، نفس حاکم می شود که از جنود شیطان است و اگر به امیرالمومنین (ع) سپردیم، حقیقت آن سر مومن که شعاع امیرالمومنین (ع) است، حاکم می شود. فطرت ما شعاعی از رسول الله (ص) است و همه جنگ ها بین نبی اکرم (ص) و شیطان است (عقل و جهل). «اِسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ»، استغفار، از گناهان عملی مانند غیبت، دروغ و تهمت، یک قدم جلوتر، از گناهان اخلاقی مثل حسد، بخل، کبر و ریا و یک قدم جلوتر از گناهان اعتقادی مانند شرک در اعتقاد است. ولی همه اینها ظاهر گناه هستند و باطن آن ولایت دشمنان امیرالمومنین (ع) یعنی مروجان و فرهنگ سازان اصلی گناه، آمریکاست. همچنین کسانی که می خواهند این دشمنی را کمرنگ کرده و آن را تبدیل به دوستی کنند مصداق باطن گناهند.

کسی که دروغ می گوید، عیبش این است که شیطان یک ولایتی به او به اندازه همان دروغ، پیدا می کند و به همان اندازه از ولایت نبی اکرم (ص) بیرون می رود و آلوده می شود. «عَدُّنَا أَصْلَ كُلِّ شَرٍّ» (کلینی، ۱۳۸۸). هنگام انجام گناه، آلوده به آنها می شویم و آنها عین النجاست هستند. در مقابل نبی اکرم (ص) عین الطهارة است، «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» (احزاب/۳۳).

اگر دروغ را دنبال کنی، اجابت دعوت ابلیس و اولیاء طاغوت می شود (یعنی شرک و بت پرستی). کسی که نگاه حرام مرتکب شد و یا دروغ گفت، این نگاه حرام وارد دار البوار و جهنم می شود. حتی انسان مومن نیز باید از این گناهان پاک بشود، چون این گناهان در بهشت راه ندارد.

برای پاک شدن باید از اینکه ولایت شیطان یعنی عدم دشمنی آمریکا را قبول کردید، استغفار کنید. استغفار، باطنش استغفار از شرک در ولایت و خروج از ولایت امیرالمومنین (ع) است. باید استغفار کنیم تا خدای متعال این آلودگی، قذارت و ولایت شیطان که بر ما واقع شده است را پاک کند. لذا انسان با یک دروغ، واقعاً به همان اندازه نجس می شود. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ» (توبه / ۲۸). شرک نجاست است و نجاست، ائمه کفر هستند. وقتی کسی یک نماز می خواند، معطر می شود و عطر، نبی اکرم (ص) است. اگر کسی یک بخششی در راه خدا می کند، شمع نور نبی اکرم (ص) است. در گناه، ابلیس نجاست خود را در قلب انسان می آورد و قرآن هم همین ها را در دنیا و آخرت تفصیل می دهد.

آمزش گناه با استغفار، تجدید عهد، صلوات و لعن

«الاستغفارُ كلمةُ العَلِيِّينَ»، استغفار حرف شیعیان امیرالمومنین (ع) است و کسی که در وادی ولایت نباشد، استغفارش هم گناه است. در روایتی از امیرالمومنین (ع) آمده است که: آخر شب خودتان را بررسی کنید، ببینید آیا ترک معصیت کرده اید، خدمت به یک مومن کرده اید. اگر این کارها را کرده اید، خدا را حمد کنید ولی اگر گناه بوده، چند کار انجام دهید تا خدا گناهتان را بیامزد. اول استغفار کنید. دوم عهدتان را با امیرالمومنین (ع) تجدید کنید. سوم صلواتان را تجدید کنید. صلوات مبدأ طهارت ما است و سرشت انسان پاک می شود. باطن صلوات خضوع در مقابل مقامات نبی اکرم (ص) و اهل بیتشان است که باطن این خضوع

سجده در مقابل خدای متعال است. مانند سجده ملائکه بر آدم، که باطن این سجده عبادت الله بود و عبادت خداوند از طریق سجده بر آدم واقع می شد. بنابراین عبادت خدای متعال از طریق صلوات حاصل می شود. اگر می خواهید به محیط ولایت الله برگردید، باید به محیط صلوات برگردید و به همین دلیل است که حضرت فرمودند صلواتتان را تجدید کنید. چهارم لعنتان را هم تجدید کنید چون هنگام گناه کردن، در واقع از عهد برائت بیرون رفتید. شما قرار بود با دشمنان اهل بیت (ع) که عاملان اصلی گناه اند (یعنی اولیاء گناه) دست ندهید، پس چرا گناه کردید. حضرت فرمود: «الْأَنْظَرُ سَهْمٌ مَسْمُومٌ مِنْ سَهَامِ أَبْلِيسَ» (مجلسی، ۱۴۰۳ ه ق). او تیر را رها کرد تو هم اجازه دادی به قلبت بخورد. او دعوت کرد، تو هم اجابت کردی. شیطان در روز قیامت می گوید من صدایت کردم، می خواستی نیایی، چه کسی گفت بیایی. مگر قرار نبود وقتی او صدا می زند، شما جواب ندهید و وقتی اولیاء طاغوت که در حقیقت آمریکای انگلیس و اسرائیل هستند، شما را به محیط ولایت خودشان دعوت کردند، شما وارد ولایتشان نشوید. بنابراین عهد برائتتان را که شکستید، دوباره تجدید کنید و بر اولیاء گناه و باطنان گناه لعن بفرستید.

نجاست شیطان و اولیاء طاغوت با لعن می رود. طهارت امیرالمومنین (ع) با صلوات می آید. هر وقت صلوات می فرستید به طهارت امیرالمومنین (ع) مطهر می شوید.

استغفار و توبه، رجوع به وادی ولایت

وقتی می خواهید رو به خدا آورید و توبه کنید، اصلش این است که به وادی کلمه توحید رجوع کنید (کلمه لا اله الا الله). از وادی شجره خبیثه و کلمه خبیثه و دار البوار بیرون و به وادی توحید بروید. کلمه لا اله الا الله، ولایت علی بن ابیطالب (ع) است. پس توبه «رجوع الی ولایة» می شود. به همین دلیل خدای متعال وقتی می خواست توبه آدم را بعد از ۲۰۰ سال گریه و استغفار قبول کند، مقامات ۵ تن را به حضرت آدم عرضه کردند («فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ کَلِمَاتٍ» (بقره / ۳۷)). اگر حضرت آدم این توبه را نمی کرد، آمرزیده نمی شد و خدای متعال به او رجوع نمی کرد «فَتَابَ عَلَيْهِ». پس توبه ما هم معنایش اینست که «استغفروا ربکم ثم توبوا الیه»، به وادی ولایت برگردید و عهدتان را با امیرالمومنین (ع) تجدید کنید.

نتیجه پیاده سازی این آیه در جامعه

اگر به این آیات عمل کنیم، به زودی اوضاع و احوال افراد و امت اسلامی اصلاح خواهد شد و مسلمانان از زشتی‌های ظاهری و آنچه که منجر به عمل فحش می‌شود از قبیله فرهنگی و گفتار و کردار ناشایست دست خواهند کشید.

مسلمانان با بهره‌مندی از آن به صورت آشکار بر شریعت خداوند استقامت می‌ورزند. او را در میدان عمل و فعالیت حاضر می‌یابند و در اماکن لهو لعب و بیهودگی و آشوبگری خبری از آنها نخواهیم یافت. نیز از دروغ و مسخره و تحقیر دوستان و مستی و قماربازی دوری می‌کنند و مال و ثروت مردم را ضایع و تلف نمی‌نماید.

با عمل به این آیات مسلمانان از کینه، حسادت، بدگمانی و پنهان کردن افکار شرورانه علیه مردم دوری می‌نمایند و انسان مسلمان خویشتن را به صفاتی چون صداقت، صبر، شجاعت، بردباری، خودباوری، بخشش و آرامش مزین می‌گرداند.

نیز با عمل به این آیات دل‌های مردم به آرامش خواهد رسید و به قضای الهی و تقسیم رزق و روزی او بر بندگانش راضی می‌شوند و بسیاری از بیماری‌های شخصیتی و اجتماعی و سیاسی و اقتصادی که جزو صفات اصلی ما در آمده‌اند، از زندگی ما مسلمانان و جامعه دور خواهد شد.

منابع

طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۴، ص ۴۲۱، انتشارات ناصرخسرو، تهران، ۱۳۷۲.
محقق، محمد باقر، نمونه بینات در شأن نزول آیات از نظر شیخ طوسی و سایر مفسرین خاصه و عامه، ص ۳۴۸، انتشارات اسلامی، تهران، ۱۳۶۱ ه. ش.

ترمذی، محمد بن عیسی، الجامع الکبیر، بشّار عوَّاد معروف، بیروت، ۱۹۹۸ م.
سجستانی، سلیمان بن اشعث، سنن ابی داود، دار الفکر، بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۰ ه. ق.
طبرانی، سلیمان بن احمد، معجم الکبیر، دار احیاء التراث العربی، بیروت، چاپ دوم، ۱۴۰۴ ه. ق.
ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، تعلیقہ علی سیری، ج ۱، ص ۷۴، دار احیاء التراث العربی، بیروت، چاپ اول، ۱۴۰۸ ه. ق.

اصفهانی، راغب، معجم مفردات الفاظ القرآن، تصحیح ابراهیم شمس‌الدین، ص ۱۶، دارالکتب العلمیه، بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۸ ه.ق.

اصفهانی، راغب، معجم مفردات الفاظ القرآن، تصحیح ابراهیم شمس‌الدین، ص ۴۱۸، دارالکتب العلمیه، بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۸ ه.ق.

مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۲۰، ص ۴۵۹، دارالکتب الاسلامیه، تهران، چاپ سیزدهم، ۱۳۷۴ ه.ش.
ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، تعلیقۀ علی سیری، ج ۱، ص ۴۳۴، دار احیاء التراث العربی، بیروت، چاپ اول، ۱۴۰۸ ه.ق.

طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۴، ص ۳۵۸، انتشارات ناصرخسرو، تهران، ۱۳۷۲ ه.ش.

عیاشی، التفسیر، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، ج ۱، ص ۳۸۳، المکنیه العلمیه الاسلامیه، تهران، ۱۳۴۰ ه.ش.

طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، ج ۷، ص ۵۳۰، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۸ ه.ش.

عروسی حویزی، علی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، تصحیح و تعلیقۀ سید محمد هاشم رسولی محلاتی، ج ۱، صص ۷۷۸ و ۷۷۷، اسماعیلیان، قم، ۱۳۷۳ ه.ق.

طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، ج ۷، ص ۴۵۸، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۸ ه.ش.

مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۵، صص ۴۲۰ و ۴۲۱، دارالکتب الاسلامیه، تهران، چاپ سیزدهم، ۱۳۷۴ ه.ش.

طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، ج ۷، ص ۵۱۷، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۸ ه.ش.

طبرسی، حسن بن فضل، مجمع‌البیان، ج ۴، ص ۱۴۹، مؤسسۀ الاعلمی للمطبوعات، بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۵ ه.ق.

عیون أخبار الرضا علیه السلام، صدوق، محمد بن علی، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۱۳۶، مؤسسۀ الاعلمی، بیروت، چاپ اول، ۱۴۰۴ ه.ق.

کلینی رازی، محمد بن یعقوب، کافی، ج ۸، ص ۲۴۳، دارالکتب الاسلامیه، تهران، چاپ سوم، ۱۳۸۸ ه.ش.
مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، ج ۱۰۱، ص ۳۸، مؤسسۀ الوفاء بیروت، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ه.ق.

شهابی، محمود. (۱۳۶۳ش). ادوار فقه. تهران: دانشگاه تهران.

طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۹۱ش). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسۀ الاعلمی.

طوسی، خواجه نصیر الدین. (۱۳۶۰ش). اخلاق ناصری. تحقیق مجتبی مینوی. تهران: انتشارات خوارزمی.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۹۰ش). تهذیب الاعمال. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۶ش). پیام قرآن. با همکاری جمعی از فضلاء. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مروت خادم یا الگوی رفتاری خادمان؛ با تأکید بر خادمان بارگاه حضرت احمد بن موسی (ع)

فرامرز فخر معانی^۱

چکیده

حضرت احمد بن موسی (ع) در میان فرزندان امام کاظم (ع)، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. ولایت‌مداری، وجاهت علمی، تقوای عملی، مورد احترام امام کاظم (ع) بودن و دعای امام رضا (ع) در حق ایشان، بیانگر وجود این جایگاه ویژه است. خدمت در بارگاه ایشان در شیراز غالباً به صورت افتخاری، تبرعی و از رهگذر ابراز مودت به اهل بیت (ع) انجام می‌گیرد. پرسش اصلی پژوهش این که میان شخصیت مخدوم و شأن خادمان بارگاه ایشان، چه ارتباطی وجود دارد و در فرض وجود ارتباط، مفهوم و مصداق آن چه چیزهایی می‌تولند باشد؟ با مراجعه‌ی کتابخانه‌ای به منابع معتبر اسلامی و با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی، با توجه به یافته‌هایی از سخنان شیخ مفید در کتاب ارشاد درباره‌ی شخصیت حضرت احمد بن موسی (ع)، میان شخصیت مخدوم و خدمت خادم ارتباط معناداری وجود دارد که در دانش فقه و اخلاق از آن به مروت تعبیر می‌شود و می‌توان آن را شأن خدمت نیز نامید. این گونه که بایسته است خادم در حال خدمت در مشاهد مشرفه، از هر گونه رفتار یا گفتاری که با جایگاه خادم منافات دارد، پرهیز نماید.

واژگان کلیدی: احمد بن موسی، خادم، خدمت افتخاری، مروت خادم، شأن خادم.

^۱ دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شیراز. پست الکترونیکی:

faramarz.fakhremaani@hafez.shirazu.ac.ir

بیان مسأله

خدمت‌گزاری به مؤمنان کار پسندیده‌ای است که در استحباب و استحسان آن شرعاً و عقلاً تردیدی وجود ندارد و از آن جایی که خدمت در بارگاه‌های منتسب به اهل بیت عصمت و طهارت (ع) از رهگذر ابراز مودت به ایشان انجام می‌گردد، نکویی آن را دو چندان می‌نماید. خدمت در بارگاه پاک حضرت احمد بن موسی (ع)، یکی از مصادیق خدمت‌گزاری به زائران و مؤمنان و ابراز مودت به خاندان پیامبر (ص) به شمار می‌آید. از این رو خادم در جایگاه مهمی قرار می‌گیرد و شایسته است تا رفتار و گفتاری متناسب با شأن مخدوم خویش در پیش بگیرد.

با توجه به جایگاه مهم حرم حضرت احمد بن موسی (ع) به عنوان سومین حرم اهل بیت (ع) در ایران اسلامی، هدف از پژوهش پیش رو بیان ویژگی‌های مطلوب خادمان حرم آن حضرت، با بهره‌گیری و استناد به ویژگی‌های ایشان و یافتن رابطه‌ی منطقی میان آن ویژگی‌ها و خصوصیات شخصیتی حضرت احمد بن موسی (ع) می‌باشد.

در اهمیت خدمت به دیگران، از جمله زائران مشاهد مشرفه؛ همچون زائران حرم حضرت احمد بن موسی (ع) و دیگر آستان‌های متبرکه، می‌توان گفت که خداوند متعال اولین خدمت‌گزار است؛ زیرا جهان را برای انسان به عنوان موجود برتر آفریده و اسباب و لوازم زندگی انسان در دنیا و آخرت را برایش فراهم ساخته، چنان که فرموده است: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْوُجُوهِ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» ما آدمیزادگان را گرامی داشتیم؛ و آنها را در خشکی و دریا، (بر مرکبهای راهوار) حمل کردیم؛ و از انواع روزیهای پاکیزه به آنان روزی دادیم؛ و آنها را بر بسیاری از موجوداتی که خلق کرده‌ایم، برتری بخشیدیم. (اسراء، ۷۰)

قرار دادن آسمان‌ها و زمین در اختیار انسان برای بندگی خداوند، نشانگر خدمت خداوند به انسان‌ها می‌باشد. از سویی به موجب آیات (بقره، ۲۷۳؛ حشر، ۲۷۰) و مانند آنها، خداوند از انسان‌ها خواسته با مواردی، همچون خدمت و دستگیری از دیگران به وسیله مال، قلم، زبان و قدم نیازها و گرفتاری‌های دیگران را برطرف سازند (آراسته و همکاران، ۱۴۰۱ش، ۳۸: ۴۲). بدیهی است که خدمت‌گزاری به زائران مشاهد مشرفه، همچون حرم حضرات امام‌زادگان (ع) از مصادیق روشن خدمت‌گزاری مطلوب و پسندیده است.

پرسش اصلی پژوهش پیش رو آن است که «میان شخصیت مخدوم - حضرت احمد بن موسی (ع) - و خادمان ایشان چه رابطه‌ی منطقی وجود دارد؟» با مراجعه‌ی کتابخانه‌ای به منابع معتبر اسلامی، با

گردآوری داده‌ها و با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی، یافته‌ها بیانگر آن است که رویکرد رفتاری و رفتاری خادمان پدیده‌ی اجتماعی اثرگذار و با امکان متبرکه رابطه‌ی مستقیم دارد؛ از این رو بررسی و تبیین شأن خدمت ضروری می‌نماید.

در دانش فقه به تناسب رفتار و گفتار با در نظر داشتن عناصر زمان و مکان و گوناگونی اشخاص، اصطلاحاً مروت گفته می‌شود (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۱: ۱۷۱؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰ق: ج ۳: ۱۳۰). به دیگر سخن، هر کس عقلاً و شرعاً موظف است از انجام اموری که لایق شأن او نیست، دوری نماید. همین سخن در مورد خادمان نیز صادق است و آنان باید از انجام رفتارها یا بیان گفتارهایی که لایق شؤون خدمت نیست، دوری کنند؛ اقتضای تلبس به لباس خدمت آن است که خادم با رفتار و گفتار خود، شخصیت مخدوم را به نمایش گذارد و از این رو در این پژوهش به تبیین این تناسب پرداخته شده است.

درباره‌ی پیشینه تحقیق باید گفت که بیشتر پژوهش‌هایی که درباره حضرت احمد بن موسی (ع) صورت گرفته است، در راستای تبیین شخصیت حضرت احمد بن موسی (ع) می‌باشد؛ پژوهش‌هایی همچون «جستاری در فضائل و مناقب حضرت احمد بن موسی (ع)»، فصلنامه رهیافت فرهنگ دینی، «بررسی ابعاد شخصیتی و زیارتنامه حضرت احمد بن موسی (ع)»، «احمد بن موسی (ع) مبارزی در دو عرصه جنگ نرم و جنگ سخت»، تأثیر سیره و شخصیت احمد بن موسی (ع) بر سبک زندگی اسلامی»، همگی شخصیت‌شناسی ایشان را محور کار خود قرار داده اند. نوآوری این پژوهش تبیین ضرورت تناسب شأن خادمان حضرت احمد بن موسی (ع) با شخصیت ایشان، در راستای خدمت‌رسانی بهتر و نزدیکتر به مرام آن حضرت بزرگوار می‌باشد. آثاری نیز در موضوع خدمت نگاشته شده اند که با موضوع پژوهش پیش رو ارتباطی ندارند. مهم‌ترین آن‌ها عبارت اند از: «تبیین عرفانی حقیقت خدمت و درجات آن در آستان معصوم (ع)» از جوان آراسته و دیگران (۱۴۰۱ش)، «اهمیت و جایگاه خدمت به مردم» از سید رضا گوهری (۱۳۹۷ش).

مفهوم‌شناسی واژگان خادم و خدمت

واژه‌ی خادم در لغت به معنای خدمت‌گزار و کسی که در راه رفع نیاز دیگران اقدام می‌کند، به کار رفته است. خدمت نیز به معنای «اقدام برای رفع نیاز دیگری»، «یاری رساندن از سر تعهد، دلسوزی و دوست داشتن قلبی برای کسی که خادم او را بزرگ می‌داند.» به کار رفته است؛ جمع خادم، خدام و خدمه است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲: ۱۶۷؛ فیومی، بی تا، ج ۲: ۱۶۵؛ دهخدا، ۱۳۷۷ش، ذیل واژه‌ی خادم). از معنای بیان شده بار معنایی مثبت خدمت دانسته می‌شود و خاستگاه خدمت خادم، باور و شوق قلبی وی می‌باشد؛ چرا که او خدمت را مصداقی از معنای گسترده‌ی بندگی بر بارگاه دوست می‌داند.

خدمت مصطلح در همان معنای لغوی «قیام برای رفع نیاز غیر» به کار رفته است. با این حال دامنه‌ی معنایی مخدوم توسعه داده شده و مواردی همچون «بیت الله الحرام»، «مسجد الحرام»، «دیگر مساجد»، «والدین»، «سلطان» و موارد دیگری را نیز شامل می‌شود (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۱۳: ۳۲۵). بدیهی است که از جمله مصداق بارز مخدوم، حرم معصومان و امام‌زادگان (ع) می‌باشد.

جایگاه خادم و خدمت در قرآن مجید

در قرآن آیاتی درباره‌ی خادم و خدمت وجود دارد که به دو دسته‌ی عام و خاص تقسیم‌پذیر هستند:

آیات عام درباره‌ی خدمت

آیات چندی از قرآن کارهای نیک و پسندیده را محبوب درگاه الهی دانسته و به انجام آن‌ها سفارش نموده‌اند که از مجموع این آیات می‌توان مطلوب بودن خدمت به دیگران را به عنوان یکی از افراد عموم استحباب و استحسان آن‌ها برداشت نمود. از جمله‌ی این آیات می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

(الف) «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» که خداوند نیکوکاران را دوست می‌دارد. (بقره، ۱۹۵)

احسان دارای معنای گسترده‌ی انجام کار به گونه‌ی بهتر است و هر انسانی که کارهایش را به شیوه‌ی نیکو انجام بدهد، به غرض اصلی دین که محبوب خدا شدن باشد، می‌رسد (طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ج ۲: ۶۴). با توجه به این که خادمان مشاهد مشرفه، چه از لحاظ حسن فاعلی و چه از لحاظ حسن فعلی مصداق روشنی از محسنین می‌باشند و خدمت به زائران گونه‌ای احسان به شمار می‌آید، خادمان مشمول عموم آیه می‌گردند و از محبوبان حق تعالی محسوب می‌شوند.

(ب) «تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى» (همواره) در راه نیکی و پرهیزگاری با هم تعاون کنید! (مائده، ۲)

این آیه نیز دارای گستردگی است و به عنوان یک اصل اسلامی همه‌ی مسائل اجتماعی را در بر می‌گیرد. بر اساس این اصل مسلمانان موظف هستند که در کارهای نیک و پسندیده با یکدیگر همکاری نمایند (مکارم، ۱۳۷۱ش، ج ۴: ۲۵۳). خدمت‌رسانی به زائران در مشاهد مشرفه، نمونه‌ی روشنی از تعاون سفارش شده در آیه می‌باشد.

ج) «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ» بگو: «من هیچ پاداشی از شما بر رسالتم درخواست نمی‌کنم جز دوست‌داشتن نزدیکانم [اهل بیت]» (شوری، ۲۳)

این آیه که معروف به آیه‌ی قربی یا مودت می‌باشد (انصاریان، بی تا: ج ۶: ۱۲۹). صراحت در این دارد که پاداش پیامبری حضرت ختمی مرتبت (ص) با خداوند است و ایشان از پیروان خویش پاداشی که به عنوان مزد پیامبری‌شان باشد، درخواست نمی‌کند. حال اگر کسی بخواهد دینی را که پیامبر (ص) بر وی دارد، جبران نماید، به نزدیکان ایشان مودت داشته باشد که به تصریح روایات بسیار، مراد از «قربی»، اهل بیت (ع) می‌باشند (قمی، ۱۳۶۳ق، ج ۲: ۲۷۵). مودت در لغت به معنای محبت (طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۳: ۱۵۹). و از آن جایی که مودت به خاندان پیامبر (ص) مصداقی از حسنه است، محبت‌کنندگان به اهل بیت (ع) در زمره‌ی محسنین قرار می‌گیرند و محبوب خداوند می‌باشند (قرائتی، ۱۳۸۸ش، ج ۸: ۳۹۸).

خادمان با خدمت‌گزاری به زائران، میزان محبت خویش به اهل بیت (ع) را نشان می‌دهند و می‌توان این خدمت‌رسانی را گونه‌ای مودت به قربی دانست که در راستای ادای دین به پیامبر گرامی است. این امر با توجه به آیه «فِي بُيُوتٍ أَذْنُ اللَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ» (این چراغ پرفروغ) در خانه‌هایی قرار دارد که خداوند اذن فرموده دیوارهای آن را بالا برند (تا از دستبرد شیاطین و هوسبازان در امان باشد)؛ خانه‌هایی که نام خدا در آنها برده می‌شود، و صبح و شام در آنها تسبیح او می‌گویند ... (نور، ۳۶) تأیید و تقویت می‌گردد؛ زیرا به تصریح مفسران، مشاهد مشرفه معصومان (ع) از جمله‌ی مصداق «فی بیوت اذن الله ان ترفع و يذكر فيها اسمه» هستند (طیب، ۱۳۷۸ش، ج ۱۴: ۱۳). با این حال از آنجا که در حریم‌های امام‌زادگان (ع) نماز و دعا خوانده و یاد خداوند در دل‌ها زنده و بر زبان‌ها جاری می‌شود، خدمت‌گزاری به زائران آنها به عنوان ذاکران خداوند نیز مطلوب است.

خدمت‌گزاری حضرت مریم (س) در بیت المقدس

آیات چندی به گونه‌ای ویژه بر مطلوب بودن خدمت به دیگران، به ویژه خدمت به زائران مکان‌های مقدس دلالت دارند. از جمله این آیات آن جایی است که خداوند فرموده است: «إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ

رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (به یاد آورید) هنگامی را که همسر «عمران» گفت: «خداوند! آنچه را در رحم دارم، برای تو نذر کردم، که «محرر» (و آزاد، برای خدمت خانه تو) باشد. از من بپذیر، که تو شنوا و دانایی! (آل عمران، ۳۵)

بسیاری از مفسران مذاهب اسلامی مراد از واژه‌ی «محرر» را در آیه‌ی شریفه «خادم» دانسته اند (راغب، ۱۴۱۲ق، ۲۲۴). آیه به گونه‌ی ویژه‌ای به موضوع خدمت‌گزاری در اماکن متبرکه پرداخته است؛ این گونه که همسر حضرت عمران (ع) و مادر حضرت مریم (س) نذر می‌کند فرزندی که در رحم دارد، خدمت‌گزاری در مسجد الاقصی باشد که بیانگر صحت نذر وی و مطلوبیت و تأیید ضمنی خدمت‌گزاری در اماکن متبرکه از دیدگاه قرآن مجید است (ابن عربی، ۱۴۰۸ق: ج ۱: ۲۶۸). خدمت در مساجد و مشاهد به اندازه‌ای ارزشمند و نیکوست که اولیای خدا عزیزان خود را پیش از تولد نذر آن می‌کنند که فرزندان در مسیر بندگی و عبادت خدا وقف نمایند. (قرائتی، ۱۳۸۸ش، ج ۱: ۵۰۲؛ مکارم، ۱۳۷۱ش، ج ۲: ۵۲۶). همه‌ی آیات چهارگانه یادشده می‌توانند بر مطلوب بودن خدمت‌گزاری به زائران دلالت داشته باشند؛ با این تفاوت که از آیه‌ی اخیر به گونه‌ی ویژه نیکویی و پسندیدگی خدمت دانسته می‌شود؛ حال آن که سه آیه‌ی دیگر عموم دارند و خدمت‌گزاری یکی از افراد این عام به شمار می‌آید؛ از این رهگذر که دلالت خاص بر عام قوی‌تر و آشکارتر است. با این حال آیاتی که مطلوب بودن خدمت‌رسانی به دیگران، به ویژه خدمت به زائران مشاهد مشرفه را نتیجه می‌دهند، به موارد یادشده محدود نمی‌شوند و این موارد تنها از باب ذکر نمونه آورده شده است.

جایگاه خادم و خدمت در روایات

الف) در برخی روایات، خدمت به دوستداران و پیروان اهل بیت (ع) از عوامل عاقبت به خیری دانسته شده است، چنان که امام حسن عسکری (ع) از پدراناش روایت می‌کند که امام صادق (ع) به فردی نوشتند: «إِنْ أَرَدْتَ أَنْ يُخْتَمَ بِخَيْرٍ عَمَلُكَ حَتَّى تُقْبَضَ وَ أَنْتَ فِي أَفْضَلِ الْأَعْمَالِ ... وَ أَكْرَمِ كُلِّ مَنْ وَجَدْتَهُ يَذْكُرُنَا أَوْ يَتَحَلَّى مَوَدَّتَنَا». یعنی اگر می‌خواهی کارهایت به نیکی انجام گیرد و پایان زندگیت خیر باشد ... هر که را از ما یاد می‌کند و یا ادعای مودت و دوستی ما را دارد، احترام و تکریم نما (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۰: ۳۵۱).

روشن است خدمت‌رسانی به زائران در مشاهد مشرفه، مصداقی از احترام و تکریم مورد نظر امام (ع) می‌باشد که موجب عاقبت به خیری و برکت در زندگی می‌گردد. این گونه که اکرام هر کسی که از اهل

بیت (ع) به نیکی یاد می‌کند یا ایشان را دوست دارد، متعلق امر عام معصوم (ع) قرار گرفته است و خدمت به زائران مشاهد مشرفه می‌تواند یکی از افراد این عام مستحسن باشد.

ب) به موجب برخی از روایات، محبت به اهل بیت (ع) بالاترین رزق بوده و سبب رسیدن به همه خیرات دنیا و آخرت می‌باشد، چنان که پیامبر (ص) فرموده اند: «مَنْ رَزَقَهُ اللَّهُ حُبَّ الْأَئِمَّةِ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي فَقَدْ أَصَابَ خَيْرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ فَلَا يَشْكُنُ أَحَدٌ أَنَّهُ فِي الْجَنَّةِ» اگر خدای متعال کسی را به این رزق برساند که محبت ائمه از اهل بیت مرا در سفره‌ی او قرار دهد، به تمام خیر دنیا و آخرت راه پیدا کرده است بنابراین کسی تردید نکند که چنین کسی در بهشت است (صدوق، ۱۳۶۲ش، ج ۲: ۳۱۵). با عنایت به این که خدمت در مشاهد مشرفه ابراز و اظهار عملی محبت به ائمه اطهار (ع) می‌باشد، پس خادمان با خدمت خالصانه نیز مشمول این رزق و برکات آن می‌گردند.

ج) به موجب روایتی طولانی که شیخ حر عاملی در اثبات الهداة آورده است، فرشتگان خادمان اهل بیت (ع) و دوستداران ایشان می‌باشند. در این باره امام رضا (ع) به نقل از پیامبر (ص) فرموده اند: «إِنَّ الْمَلَائِكَةَ لَخِدَامُنَا وَخِدَامَ مُحِبِّينَا» همانا فرشتگان خادمان ما اهل بیت (ع) و خادمان دوستداران ما هستند (حر عاملی، ۱۴۲۵ق، ج ۲: ۵۴). بر پایه‌ی این روایت، خادم جایگاهی همچون جایگاه فرشتگان دارد و از آن جایی که خدمتش از سر دوست داشتن اهل بیت (ع) است، فرشتگان الهی خادم او نیز خواهند بود.

شایسته‌های شناخت حضرت احمد بن موسی (ع)

برای شناخت شخصیت ایشان، نخست باید ویژگی‌های موجود از ایشان را در منابع اسلامی استخراج و سپس تبیین نمود.

ولایت‌مداری و ولایت‌پذیری حضرت احمد بن موسی (ع)

نخستین و مهم‌ترین ویژگی حضرت، ولایت‌مداری و حرکت بر مدار ولایت می‌باشد. از همین رو می‌توان وی را به «امین ولایت» ملقب نمود. با استناد به سخن حضرت احمد بن موسی (ع) در تحفه العالم، ایشان پس از بیعت مردم در مسجد مدینه فرمودند:

«أَيُّهَا النَّاسُ! كَمَا أَنْكُمْ جَمِيعاً فِى بَيْعَتِى، فَإِنِّى فِى بَيْعَةِ أَخِى عَلَى بْنِ مُوسَى الرِّضَا، وَاعْلَمُوا أَنَّهُ الْإِمَامُ وَ الْخَلِيفَةُ مِنْ بَعْدِ أبِى وَ هُوَ وَلِىُّ اللَّهِ وَ الْفَرَضُ عَلَىَّ وَ عَلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَ الرَّسُولِ طَاعَتِهِ، بَكُلِّ مَا يَأْمُرُنَا. فَكُلُّ

من کان حاضراً خضع لکلامه و خرجوا من المسجد یقدمهم أحمد بن موسی و حضروا باب دار الرضا، فجَدَدُوا معه البیعة، فدعا له الرضا» (بحر العلوم، بی تا، ج ۲: ۵۳).

ای مردم! همان گونه که همگی شما در بیعت با من هستید، من هم در بیعت برادرم علی بن موسی الرضا (ع) هستم. همانا بدانید که او امام و خلیفه پس از پدرم و ولی خدا بر من و شما از سوی خدا و پیامبر است. فرمانبرداری و هر آنچه ما را به آن فرمان می‌دهد، واجب است. پس هر کس که در مسجد حاضر بود، از سخنش متأثر شد. مردم با پیشوایی احمد بن موسی (ع) از مسجد خارج شدند و او با مردم نزد امام رضا (ع) حاضر شد، تجدید بیعت نمود و امام برایش دعا کرد. همچنین در خدمت امام بود تا این که از سوی مأمون برای بردن امام آمدند.

ولایت، امانت ارزشمند الهی به انسان‌هاست و در تفاسیر ذیل آیه‌ی شریفه‌ی «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا» ما امانت (تعهد، تکلیف و ولایت الهیه) را بر آسمانها و زمین و کوه‌ها عرضه داشتیم، آنها از حمل آن سر برتافتند، و از آن هراسیدند؛ اما انسان آن را بر دوش کشید؛ او بسیار ظالم و جاهل بود، (چون قدر این مقام عظیم را نشناخت و به خود ستم کرد)؛ (احزاب، ۷۲) به جایگاه رفیع ولایت الهی اشاره شده است (طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ج ۱۶: ۳۵۵؛ قمی، ۱۳۶۳ق، ج ۲: ۱۹۸).

ولایت معیار تعهد، امانت‌داری، اصل و وسیله‌ی اجرای دیگر احکام و قوانین اسلامی به شمار می‌آید (خمینی، ۱۳۹۸ش، ۵۴). حرکت حضرت احمد بن موسی (ع) در مسیر ولایت در دو بزنگاه نمودار است؛ نخست این که خودش را در بیعت با امام زمان خویش می‌دانست، با امام رضا (ع) بیعت نمود و از موقعیت اجتماعی خویش و عدم اطلاع مردم نسبت به امام بعدی سوء استفاده نکرد؛ حال آن که برخی از برادران بعضی از امامان معصوم (ع) منشأ انحرافات می‌شدند؛ همانند جعفر کذاب که برادر امام حسن عسکری (ع) و عموی حضرت حجت (عج) بود (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲: ۴۴۲). دعای امام رضا (ع) در حق احمد بن موسی (ع) بیانگر تأیید رفتار ایشان توسط امام معصوم (ع) بود که این دعا مرتبه‌ی معنوی ایشان را از جایگاه عدالت به جایگاهی بالاتر از عدالت می‌برد و اثبات کننده‌ی «ولایت‌پذیری» است. نکته‌ی دوم در این باره در خدمت و خادم امام بودن ایشان است که «ولایت‌مداری» به شمار می‌آید و خادمانی که دوست دارند در راه ایشان گام نهند، شایسته است خود را خادم ولایت بدانند و با اطاعت از ولی زمان خویش، ولایت‌مداری را نمود عملی بخشند.

دیگر ویژگی‌های نیک اخلاقی حضرت احمد بن موسی (ع)

سجایای نیک ایشان در سخن شیخ مفید در کتاب ارشاد آمده و در دیگر منابع پسین تکرار شده است. شیخ در فصلی که به ذکر نام‌های فرزندان حضرت امام کاظم (ع) پرداخته است، درباره‌ی ایشان چنین می‌گوید:

«وَ كَانَ أَحْمَدُ بْنُ مُوسَى كَرِيمًا جَلِيلًا وَرِعًا وَ كَانَ أَبُو الْحَسَنِ مُوسَى (ع) يُحِبُّهُ وَ يُقَدِّمُهُ وَ وَهَبَ لَهُ ضِعْفَتَهُ الْمَعْرُوفَةَ بِالْيَسِيرَةِ وَ يُقَالُ إِنَّ أَحْمَدَ بْنَ مُوسَى - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - أَعْتَقَ أَلْفَ مَمْلُوكٍ» (اربلی، ۱۳۸۱ق، ج ۲: ۲۳۶؛ جزائری، ۱۴۲۷ق؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۸: ۲۸۷؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲: ۲۴۴).

حضرت احمد بن موسی (ع) شخصی کریم، جلیل و با ورع بود و پدرش ابوالحسن موسی (ع)، او را دوست می‌داشت و بر خویش مقدم می‌داشت. همچنین زمینی معروف به یسیره را به احمد بخشید. گفته می‌شود که حضرت احمد بن موسی (ع) هزار برده را در عمر خویش آزاد نمود.

همچنین در ادامه یکی از فرزندان امام کاظم (ع) به نام اسماعیل نقل کرده است:

«خَرَجَ أَبِي بَوْلَدِهِ إِلَى بَعْضِ أَمْوَالِهِ بِالْمَدِينَةِ وَ أَسْمَى ذَلِكَ الْمَالَ إِلَّا أَنَّ أَبَا الْحُسَيْنِ يَحْيَى نَسِيَ الْإِسْمَ قَالَ فَكُنَّا فِي ذَلِكَ الْمَكَانِ وَ كَانَ مَعَ أَحْمَدَ بْنَ مُوسَى عَشْرُونَ مِنْ خَدَمِ أَبِي وَ حَشَمُهُ إِذَا قَامَ أَحْمَدُ قَامُوا مَعَهُ وَ إِذَا جَلَسَ جَلَسُوا مَعَهُ وَ أَبِي بَعْدَ ذَلِكَ يَرَعَاهُ بِبَصَرِهِ مَا يَغْفُلُ عَنْهُ فَمَا انْقَلَبْنَا حَتَّى أَنْشَجَ أَحْمَدُ بْنُ مُوسَى بَيْنَنَا» (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲: ۲۴۴).

پدرم با فرزندانش برای سرکشی به برخی از اموال خود به مدینه رفت ... ما نیز در آن مکان در مدینه بودیم و همراه احمد بیست تن از خادمان پدرم بودند. هرگاه احمد می‌ایستاد، همراهش می‌ایستادند و هرگاه می‌نشست، همراه او می‌نشستند. پدرم با شادمانی به او نگاه می‌کرد و از دیدن او غافل نمی‌شد ... از آن جایی که نخستین بیان‌کننده‌ی این خصائل شیخ مفید است، بر اعتبار آن افزوده می‌شود. ایشان درباره‌ی شخصیت حضرت احمد بن موسی (ع) چندین ویژگی را بیان نموده است که به شکل زیر مورد اشاره و بررسی قرار می‌گیرند:

- کریم

کریم در لغت به معنای انسان بسیار بخشنده‌ای است که بخشش وی پایان نمی‌پذیرد؛ همچنین به انسانی گفته می‌شود که دربردارنده‌ی همه‌ی نیکی‌ها و برتری‌هاست (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲: ۵۰۷). این که نقل شده حضرت احمد بن موسی (ع) هزار بنده را در راه خدا آزاد نمود، حتی اگر تا اندازه‌ای مبالغه

باشد، باز هم بر بخشندگی ایشان دلالت دارد؛ زیرا در دنیایی که برده‌فروشی و برده‌داری رواج بسیار داشت و تقریباً امری عادی به شمار می‌آمد و از سوی دیگر، برده‌ها بهای قابل ملاحظه‌ای داشتند و بالعکس جایگاه اجتماعی ویژه‌ای نداشتند، این رویکرد در پی شکستن سنت برده‌داری بود. گذشته از این، آزاد نمودن برده گذشت از مال به شمار می‌آید که عادت خاندان پیامبر (ص) بوده و توسط این خاندان کریم بسیار صورت گرفته است.

- جلیل

جلیل در لغت به معنای شخص دارای ارزش بسیار، کمال صفات و بزرگ‌منشی است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱: ۱۱۶). همراهی ۲۰ تن از خدم و حشم حضرت امام کاظم (ع) با ایشان که با وی می‌نشستند و برمی‌خاستند، نشان از شکوه و وجاهت اجتماعی آن حضرت دارد. البته جلالت ایشان شاید روی این حساب بوده باشد که دستگاه ظالم بنی عباس توهّم کند که امام بعدی احمد بن موسی است و از توجه و آسیب زدن به امام رضا (ع) دور شود. از سوی دیگر می‌توانست تبلیغی برای نشان دادن بزرگی اهل بیت عصمت و طهارت (ع) باشد تا از این راه به تبیین دین الهی بپردازند؛ نه این که وسیله‌ای برای تفاخر به دیگر مردمان باشد که انجامش از خاندان پیامبر (ص) به دور است.

- وَرَع

وَرَع صفت مشبهه و در لغت به معنای انسان بسیار پرهیزکار است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۸: ۳۸۸). در واقع وَرَع مرتبه‌ی بالا و عالی‌هی تقوا و عالی‌ترین درجه‌ی پرهیزکاری به شمار می‌آید (مکارم، ۱۳۷۱ش، ج ۳: ۲۷). و همان مرتبه‌ای که خداوند آن را حق تقوا نامیده است «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ» ای کسانی که ایمان آورده‌اید! آن گونه که حق تقوا و پرهیزکاری است، از خدا بپرهیزید! (آل عمران، ۱۰۱) تأییداتی که از سوی دو امام معصوم (ع) بر رفتار حضرت احمد بن موسی (ع) در مصادر معتبر وجود دارد، بیانگر پرهیزکاری ایشان است؛ وگرنه امام معصوم هرگز رفتار گناهکاران را تأیید نمی‌کند. بلکه تأییدات معصوم (ع)، تقوای شخص را به مرحله‌ای بالاتر از عدالت می‌برد.

- محبوبیت حضرت احمد بن موسی (ع) نزد پدر بزرگوارشان

چنان که گذشت دوست داشتن و مقدم ساختن حضرت احمد بن موسی (ع) توسط پدر بزرگوارش، بیانگر تقریر امام بر اعمال ایشان است و تقریر امام معصوم، همچون قول و فعل او حجیت دارد. به دیگر سخن، اگر کار حضرت احمد بن موسی (ع) بر طبق قرآن و اهل بیت (ع) نبود، امام کاظم (ع) به هیچ عنوان نسبت به او محبت و تقدم روا نمی داشت و این تأییدات امام به معنای درستکاری و پرهیزکاری احمد بن موسی (ع) می باشد. محبت خاص ائمه (ع) از جنس محبت خاص الهی است که تنها شامل بندگان ویژه‌ی خداوند می باشد و به دلیل نزدیکی و خویشی نیست. همچنین محبت کردن و مقدم ساختن حضرت احمد بن موسی (ع) توسط پدر بزرگوارشان رتبه‌ی معنوی ایشان را از عدالت به معنای عام آن بالاتر می برد و صلاحیت اخلاقی وی را بیشتر می کند.

- ایجاد ویژگی‌های حضرت احمد بن موسی (ع) در جایگاه خدمت

در آغاز باید گفت ایجاد تمام و کمال این سجایای اخلاقی در خویشتن، حتی اگر محال عقلی نباشد، محال عادی و مستلزم تلاش بسیار در راه خدا می باشد. اما بنا به فرموده امیرالمؤمنین (ع) در نهج البلاغه، «فَاعْلَمُوا أَنَّ اخْذَ الْقَلِيلِ خَيْرٌ مِنْ تَرْكِ الْكَثِيرِ» بدانید که به دست آوردن اندک، بهتر از ترک بسیار است. (نهج البلاغه، حکمت ۲۸۱) از همین رو خادم حتی اگر نتواند تمام ویژگی‌های نیک حضرت را در خود ایجاد نماید، دست کم می تواند بخشی از آن‌ها را در خود به وجود آورد و آن بخش اندک را از دست ندهد.

رفتار و گفتار خادم در جایگاه خدمت را می توان شأن یا مروت خادم نامید که با ویژگی‌های اخلاقی حضرت نسبت مستقیم دارد. به دیگر سخن، خادم در زمانی که در مکان آستان مقدس و در جوار بقعه‌ی مطهر ایشان مشغول خدمت‌گزاری به زائران می باشد، بایسته و شایسته است تا به حرمت جایگاه خود و صاحب آن بارگاه، از انجام رفتارها یا بیان گفتارهایی که لایق شأنش نیست، پرهیز نماید و مروت در اصطلاح فقهی همین است (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۱: ۱۷۱؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ج ۳: ۱۳۰). به سخن دیگر، مروت خادم به این معناست که اگر شخص خادم در حال خدمت، در زمان خدمت و در مکان خدمت برخی رفتارها را انجام دهد یا برخی سخنان را بر زبان آورد، زشت و ناپسند باشد؛ حال آن که اگر آن‌ها را شخصی غیر از خادم انجام دهد یا بگوید یا خود همان خادم در حال دیگر، زمان دیگر یا مکان دیگری چنین کند، زشت و ناپسند نباشد.

البته ممکن است برخی از خادمان به دلایل گوناگونی همچون کم‌تجربگی، کم‌اطلاعی یا ناخواسته دست به رفتار ناشایستی بزنند یا زبان به گفتار ناشایستی بکشایند؛ اما با راهنمایی‌های خادمان مجرب و پخته و از باب امر به معروف و نهی از منکر می‌توان از تکرار این گونه موارد جلوگیری نمود. از این رو در بسیاری از اماکن متبرکه پیش از آغاز خدمت خادمان نکاتی را در قالب آموزش بدو خدمت، آئین‌نامه، منشور و مرام‌نامه به آنان ارائه می‌دهند تا از پیشامد این چنین مسائلی پیشگیری شود.

- خادمان ولایت‌مدار

ولایت مهم‌ترین امانت از سوی خداوند بر گردن انسان نهاده شده است و همان گونه که گذشت ولایت‌مداری و ولایت‌پذیری شاخصه‌ی بسیار مهمی برای خادمان به شمار می‌آید که در فرآیند جذب و آموزش خدام حتماً باید مد نظر قرار بگیرد. بصیرت‌افزایی در فرآیند آموزش بدو خدمت می‌تواند تا اندازه‌ی بسیاری شخصیت خادمان حضرت را همچون مخدومشان امین ولایت قرار دهد. باید در نظر داشت ولایت‌مداری خادمان هم باید در گفتار ایشان جاری باشد، همان گونه که حضرت احمد بن موسی (ع) با خطبه‌ی خویش در مدینه از کیان ولایت دفاع نمودند و هم نمود رفتاری داشته باشد که حضرت در بیعت با امام رضا (ع) و پذیرش اوامر ایشان پیش‌گام بودند و سرانجام در راه ولایت به سعادت شهادت رسیدند.

- خادمان کریم

کریم بودن یا همان بخشندگی و چشم‌پوشی از لوازم اصلی و اولیات اخلاقی یک خادم است. بخشندگی نسبت به همه‌ی رفتارها و گفتارهایی که از دیگران سر می‌زند؛ خواه دیگر خادمان و خواه زائران. البته ممکن است این امر در آغاز کمی دشوار به نظر برسد؛ اما اندک اندک می‌توان آن را فزونی بخشید و به دست آوردن اندک بهتر از رها نمودن بسیار است. این بخشندگی راه مطمئنی برای رسیدن به تهذیب نفس و ایجاد فضیلت بردباری در شخصیت خویش است.

- خادمان جلیل

حفظ بزرگی و دوری از رفتارهای سبک و دون شأن از مواد زیربنایی ایجاد خوی جلیل در خادمان است. بر خادمان بایسته و شایسته است تا رفتار و گفتار خویش را متناسب با شأن خدمت رعایت نموده

و از انجام هر رفتار یا گفتن هر سخنی که به مروت و شأن خادمی آسیب می‌رساند، پرهیز نماید. به دیگر سخن، خادم برای حفظ و فزونی جلالت خویش باید از اموری که لایق شأن وی نیست، پرهیز نماید.

- خادمان ورع

انجام واجبات و ترک محرمات نخستین مرحله از تقوا و عدالتست که در راه رسیدن به ورع مورد نظر به خادمان یاری می‌رساند. در این مورد هم باید توجه داشت که انجام کار اندک بهتر از رها نمودن آن کار به صورت کلی است؛ همچنین ورع و تقوا از اموری هستند که اندک اندک و با تلاش پیوسته به دست می‌آیند و تمرین مداوم به هنگام خدمت در آستان آن را به تدریج در نهاد آدمی ایجاد می‌کند. بنابراین التزام عملی به احکام اسلامی از حداقل چیزهایی است که از خادمان بارگاه حضرت انتظار می‌رود و این التزام عملی پله نخست برای رسیدن به ورع می‌باشد.

- خادمان محبوب اهل بیت (ع)

در روایات بسیاری به ارائه‌ی راهکارهایی برای محبوب اهل بیت (ع) شدن پرداخته شده که پیرامون آن یک روایت از حضرت باقر (ع) خطاب به یکی از یاران به نام جابر جعفری و روایت دیگری از امام رضا (ع) بیان می‌گردد:

الف) روایت امام باقر (ع)

«يَا جَابِرُ، بَلِّغْ شِيعَتِي عَنِّي السَّلَامَ، وَاعْلَمَهُمْ أَنَّهُ لَا قَرَابَةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَ اللَّهِ (عَزَّ وَجَلَّ)، وَلَا يَتَقَرَّبُ إِلَيْهِ إِلَّا بِالطَّاعَةِ لَهُ. يَا جَابِرُ، مَنْ أَطَاعَ اللَّهَ وَ أَحَبَّنَا فَهُوَ وَلِيُّنَا، وَمَنْ عَصَى اللَّهَ لَمْ يَنْفَعَهُ حُبُّنَا...» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ۲۹۶).

ای جابر! سلام مرا به شیعیانم برسان و از سوی من به ایشان بگو میان ما اهل بیت و خداوند قوم و خویشی نیست! هیچ کس هم جز با اطاعت از خداوند به وی نزدیک نخواهد شد! ای جابر! هر کس خداوند را اطاعت نماید و ما را دوست بدارد، ما نیز او را دوست خود می‌دانیم. هر کس هم خداوند را اطاعت نکند، دوستی ما به دردش نمی‌خورد.

این روایت در واقع برخاسته از سخن خداوند در قرآن مجید است که «قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ»

بگو: «اگر خدا را دوست می‌دارید، از من پیروی کنید! تا خدا (نیز) شما را دوست بدارد؛ و گناهانتان را ببخشد؛ و خدا آمرزنده مهربان است.» (آل عمران، ۳۱)

روایت بالا از امام باقر (ع) نیز ملاک محبوبیت نزد اهل بیت (ع) را میزان اطاعت از خداوند می‌داند و تأکید می‌کند صرف دوست داشتن ایشان و عدم پیروی از ذات خداوندی، موجب سعادت‌مندی نمی‌شود. خادمان آستان باید بدانند در صورتی نزد ائمه (ع)، حضرت احمد بن موسی (ع) و دیگر بزرگان مدفون در مشاهد مشرفه محبوب خواهند بود که میزان اطاعت‌پذیری آن‌ها از اوامر و نواهی الهی بیشتر باشد. بنابراین ابراز مودت به تنهایی و بدون انجام واجبات و دوری از محرمات کارگشا نخواهد بود و خادم باید محبت خود به مخدوم را در رفتار و گفتار نشان دهد تا بتواند محبوب ایشان بشود.

ب) روایت امام رضا (ع)

«... مَنْ كَانَ مِنْهُمْ لَمْ يُطِعِ اللَّهَ فَلَيْسَ مِنْهُمْ وَأَنْتَ إِذَا أُطْعِمْتَ اللَّهَ فَأَنْتَ مِنْهُمْ أَهْلُ الْبَيْتِ»

هر کس از ما باشد؛ اما خداوند را اطاعت نکند، از ما نیست. و تو آن گاه که خداوند را اطاعت کنی، از ما اهل بیت خواهی بود (مجلسی، بی تا، ج ۴۳: ۲۳۰).

در این روایت که منسوب به امام رضا (ع) است، حتی کسی که به لحاظ نسب با اهل بیت (ع) پیوند دارد و از سادات و فرزندان امام معصوم (ع) به شمار می‌آید، به صرف این که انتساب به خاندان پیامبر (ص) دارد، مطیع خداوند نخواهد شد. بلکه در صورتی حقیقتاً از اهل بیت (ع) خواهد بود که از ذات اقدس باری تعالی پیروی نماید و اوامر و نواهی وی را بر هر امر و نهی که از غیر او می‌رسد، مقدم بدارد. شاید از همین روست که سلمان فارسی که نه قرشی بود و نه از نسل پیامبر (ص) در زمره‌ی اهل بیت (ع) شمرده شد (طبرسی، ۱۴۰۳ق: ج ۱: ۲۶۰). اما برخی افراد با این که منتسب به پیامبر (ص) بودند، از دایره‌ی این خاندان پاک برون رفتند. بنابراین از دید ائمه (ع) ابزار سنجش در ترازوی اهل بیت (ع) اطاعت از خداوند است.

دانسته شد که جایگاه محبت در قلب انسان است و با توجه به آیه‌ی شریفه روشن می‌گردد تا زمانی که محبت صرف به مرحله‌ی عمل نرسیده و نمود رفتاری پیدا نکرده است، چندان ارزشی ندارد. از دیگر سو، پیروی از پیامبر در طول پیروی از خداوند است و محبوب خدا و پیامبر شدن، معلول اطاعت از ایشان است و با پیروی از ایشان می‌توان محبوب خداوند شد (مکارم، ۱۳۷۱ش، ج ۲: ۵۱۳). بنابراین

معیار تعیین میزان محبوبیت نزد خدا و اهل بیت (ع)، اطاعت از خداوند و انجام احکام الهی و اعمال صالح است.

نتیجه‌گیری

- حضرت احمد بن موسی (ع) در میان فرزندان امام کاظم (ع) و برادران امام رضا (ع) از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است که وی را از دیگر امام‌زادگان (ع) متمایز می‌کند.
- حضرت احمد بن موسی (ع) نمونه‌ای روشن از انسانی است که اسلام در راستای ساختن این گونه انسان‌ها تلاش می‌کند؛ ولایت‌مداری، کرم، جلالت و ورع گوشه‌ای از سجایای اخلاقی ایشان است.
- خادمی که در بارگاه ایشان در حال خدمت افتخاری به زائران اند، باید از هر رفتار و گفتاری که به شأن و مروت خادمی خلل وارد کند، پرهیز نمایند و منش آن حضرت را الگوی خویش قرار دهند.
- رفتار و گفتار خادمان در حال خدمت افتخاری در بارگاه باید با شخصیت حضرت تناسب داشته و در راستای نزدیک نمودن منش رفتاری و گفتاری خویش به ایشان باشد.
- بایسته است خادمان حضرت احمد بن موسی (ع) و خادمان دیگر مشاهد مشرفه ولایت‌مداری، کرم، جلالت و ورع را که از سجایای اخلاقی روشن حضرت است، در خویش ایجاد و تقویت نمایند.
- مروت خادم عبارت از این است که خادم در حال خدمت، رفتار و گفتار خود را با مکان و زمان یا همان شأن خدمت متناسب سازد.

منابع

- قرآن مجید، ترجمه‌ی آیت الله مکارم شیرازی.
- نهج البلاغه، ترجمه‌ی آیت الله مکارم شیرازی.
- آراسته، جوان و نوروزی، اصغر و کیخا، حبیب الله (۱۴۰۱ش). «تبیین عرفانی خدمت و درجات آن در آستان معصوم (ع)». فرهنگ رضوی. سال دهم. شماره ۳۸. صص ۳۹ - ۵۸. مشهد.
- انصاری، مرتضی بن محمدامین. (۱۴۱۵ق). کتاب المکاسب. قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم.
- انصاری، محمد علی. (۱۴۱۵ق). الموسوعة الفقهیة المیسرة. قم: مجمع الفكر الاسلامی.
- انصاریان، حسین. (بی تا). تفسیر حکیم. قم: دار العرفان.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۵ق). کمال الدین و تمام النعمة. تهران: اسلامیة.
- ابن عربی، محمد بن عبدالله. (۱۴۰۸ق). احکام القرآن. بیروت: دار الجیل.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دارالفکر.
- اربلی، علی بن عیسی. (۱۳۸۱ق). کشف الغمة فی معرفة الائمة. تبریز: بنی هاشمی.
- بحرالعلوم، سید جعفر. (بی تا). تحفة العالم فی شرح خطبة المعالم. قم: مرکز تراث سید بحر العلوم.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۲۵ق). إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات. بیروت: أعلمی.
- جزائری، سید نعمت الله. (۱۴۲۷ق). ریاض الأبرار فی مناقب الأئمة الأطهار. بیروت: مؤسسه التاريخ العربی.
- خمینی، سید روح الله. (۱۳۹۸ش). ولایت فقیه. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷ش). لغت‌نامه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دارالشامیة.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۰ق). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة. قم: داوری.
- صدوق، محمد بن علی. (۱۳۶۲ش). الخصال. قم: جامعه مدرسین.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۰۲ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه أعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ق). الإحتجاج علی اهل اللجاج. مشهد: مرتضی.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۵ش). مجمع البحرین. تهران: مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). الأمالی (للطوسی). قم: دار الثقافة .
- طیب، سید عبدالحسین. (۱۳۷۸ش). اطیب البیان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات اسلام.
- فیومی، احمد. (بی تا). مصباح المنیر. قم: مؤسسه دار الهجرة.
- قزائتی، محسن. (۱۳۸۸ق). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳ش). تفسیر القمی. تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: دار إحياء التراث العربیة.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. قم: آل البيت.
- مکارم، ناصر. (۱۳۷۱ش). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامیة.